

ҚУДРАТУЛЛА ОМОНОВ

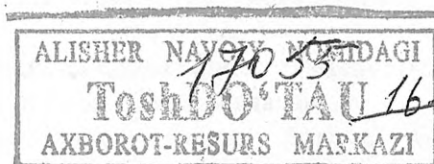
XIV - XV ЮЗЙИЛЛИКЛАРДА
БИТИЛГАН ТУРКИЙ ЁРЛИҚЛАР
ДИПЛОМАТИКАСИ

Тошкент - 2013

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҚУДРАТУЛЛА ОМОНОВ

XIV–XV ЮЗЙИЛЛИКЛАРДА БИТИЛГАН ТУРКИЙ ЁРЛИҚЛАР ДИПЛОМАТИКАСИ



Тошкент – 2013

Ушбу китобда XIV–XV юзйилликларда битилган туркий ёрликлар дипломатикаси, уларнинг матн компонентлари ва тузилиши масалаларига эътибор қаратилади.

Китоб тарихчилар, филологлар ва айна йўналишда ўқиётган талабаларга мўлжалланган.

Монография Ф-1-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (дипломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзuidaги илмий тадқиқот гранти доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши нашрга тавсия этган (2013 йил октябрь ойининг ўттиз биринчи кuni бўлиб ўтган 3- мажлис қарори).

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

Ўз Р ФА академиги, филология фанлари доктори, профессор
А. Рустамов

Т а қ р и з ч и л а р:

Тарих фанлари номзоди **Х. Файзиев**,
филология фанлари номзоди **Б. Абдушукуров**



© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2013 йил.

СЎЗ БОШИ

Аждодларимиз ўзаро ҳуқуқий муносабатларини қайд этиб қўйишга айрича урғу берганлар. Шу боис, ўтмиш ёзма меросимизнинг анчайин катта қисмини расмий матнлар ташкил этади.

Шарқшуносликда туркий тиллар тарихида расмий услубнинг юзага келиши, унинг юксалув босқичлари, ўтмиш девон-махкамачилик институтида қўлланган расмий қоғозларнинг жанрлари, расмий ёзмалар таркиби, уларда лисоний бирликларнинг танланиш масаласи, бир сўз билан айтганда, иш ёзмалар услуби **я х л и т** ҳодиса сифатида текширилган эмас.

Илк ва ўрта юзйилликларда туркий тилда битилган расмий ёзмалар қайта-қайта чоп этилган, қатор тилларга ўгирилганига қарамай, расмий услубнинг келиб чиқиши, унинг юксалув босқичлари, ўтмиш девон-махкамачилик идораларида қўлланган расмий матн турлари, айниқса, матн компонентлари, ҳужжатларнинг ички тузилиши, бир сўз билан айтганда расмий ёзмалар дипломатикаси масаласи чуқур ўрганилган эмас. Уларни тизимли ўрганиш масаласида ҳам фан олдида қилинадиган ишлар кўп.

Илк ва ўрта юзйилликлардан қолган расмий ёзмалар нима мақсадда, кимга берилгани, ижтимоий-сиёсий мақоми, мазмун-моҳияти, йўналиши, қўлланилув теграси сингари белгиларига қараб қуйидаги тўрт туркумга ажратилади:

I. Давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ матнлар.

II. Девон-махкама идораларига тегишли ёзмалар.

III. Халқаро дипломатик ёзишмалар.

IV. Дин бошқаруви билан боғлиқ битиглар (вақф ҳужжатлари).

V. Кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан

боғлиқ иш қоғозлари.

Ушбу монографияда улардан ўрта асрларнинг девон-маҳкама идораларига тегишли ёзмалар, халқаро дипломатик ёзишмалар ва кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишлари билан боғлиқ ҳужжатларнинг тузилиши, матн компонентлари таҳлил этилди.

РАСМИЙ ЁЗМАЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА УЛАРНИНГ МАТН КОМПОНЕНТЛАРИ

Расмий матн ҳуқуқий муносабат воқелигининг ёзув орқали кўриниши. Матн маълум бир жараённинг тасвири туширилган он.

Расмий матннинг характери кўрсатувчи энг муҳим жиҳат унинг амалиётга йўналтирилгани, яъни олдиндан кўзда тутилган мақсадни бажаришга қаратилганидир. Шунинг учун расмий матн доимо амалий вазифани бажарувчи прагматик ҳодиса саналади.

Тилнинг ёзма кўриниши узоқ кечган такомил жараёнида системалилик хусусиятини ишлаб чиқади.

Матн – ўз-ўзидан юзага келиб қолган қурилма эмас; у аниқ бир мақсадни амалга ошириш учун бир чизиққа бирлашади; у доимо бир хил, турғун кўринишда намоён бўлади. Шунинг учун у тугал тизим сифатида ўз мазмуни ва қурилмаларига эга тугалланган хабар сифатида кўз олдимизга келади. Расмий матннинг ана шу ўзгачалигига таяниб фанда дипломатик¹ ёндашув усуллари кўмагида унинг қурилмалари, ажралмас компонентлари таҳлил этилади.

Ғарб давлатчилиги тарихида кечган девон-махкама идораларида тузилган ҳужжатлар дипломатикасининг назарий асослари кенг планда, яхши ўрганилган. Бу йўналишда бажарилган тадқиқотлардан С.М. Каштановнинг “Очерки русской дипломатики (М., 1970)” ва “Русская дипломатика (М., 1988)” монографиясини қайд этишнинг ўзи етарли. Ушбу икки тадқиқотда дипломатиканинг асослари, объекти, методологияси сингари масалалар яхши ёритилган.

¹ Тарихнинг ёрдамчи фанлари сирасида алоҳида ўрин тутувчи ушбу соҳа, расмий ёзмаларнинг ички қуруми, шакли ва мазмунини ўрганади. Дипломатика фанининг келиб чиқиши, йўналишлари ва объекти тўғрисида тўлиқ маълумот учун қаранг: [<http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/84678/Дипломатика>]

Шарқ мамлакатлари, жумладан, туркий давлатчилик кечмишида яратилган илк ва ўрта асрларнинг девон-махкама идораларига тегишли расмий ёзмалар дипломатикаси тугал текширилган эмас. Бу борада олиб борилган тадқиқотларда XVI юзйилликлардан кейин яратилган ҳужжатлар дипломатикаси эътоборга олинган. Айниқса, О.Д. Чеховичнинг “Задачи Среднеазиатский дипломатики” [Чехович 1969] номли мақоласида Бухоро, Хева ва Қўқон хонликлари девонхоналарида битилган ҳужжатларнинг дипломатик ёндашув усули асосида ўрганиш бўйича мулоҳазалар юритилади. Шунингдек, усмонлилар салтанати девонхонасидан чиққан ҳужжатларнинг тузилиши А. Заячковский ва Я Рехманнинг “Zarys dyplomatyki osmansko-tureckisi (Warszawa, 1955)” [Zayackowski, Reychman 1955] тадқиқотида ҳамда румин шарқшуноси М. Губоглунинг “Paliografia și diplomatica turco-osmana. Studiu și album (Bucuresti, 1958)” [Guboglu 1958] монографиясида текширилган. Кейинги йилларда сафавий подшоҳларнинг Бобурий султонлар билан олиб борган дипломатик муносабатлари акс этган ҳужжатларнинг тузилиши борасида ҳам ишлар амалга оширилди. Бунга А.М. Фарзалиев ва Р.М. Мамедованинг “Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатике (Санкт-Петербург 2004)” асарни киритиш мумкин. Монографияда XVI–XVII юзйилликларда юртга эгалик қилган сафавийлар давлати билан бобурийлар салтанати ўртасидаги қўшничилик муносабатларининг айрим қирралари ёритилади. Шунингдек, Озарбайжон ФА Қўлёзмалар институти фондида сақланаётган “Муншаъати-с-салатин (Султонларнинг ёзишмалари)” манбасида келтирилган мактубларнинг тузилиши, услуби ва ҳужжат битишнинг йўл-йўриқлари ўрганилган.

Биз тадқиқотнинг ушбу бўлимида шу кунга қадар яратилган ғараб ва шарқ ҳужжатлари дипломатикасига бағишланган ишларнинг назарий базасига таяниб, илк ва ўрта асрларда

яратилган туркий хужжатларнинг дипломатикаси тўғрисидаги кузатувларимизни келтириб ўтамиз.

Илк ва ўрта юзйилликлардан қолган расмий ёзмалар нима мақсадда, кимга берилгани, ижтимоий-сиёсий мақоми, мазмун-моҳияти, йўналиши, қўлланилув теграси сингари белгиларига қараб қуйидаги туркумларга ажратилган эди:

VI. Давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ матнлар.

VII. Девон-маҳкама идораларига тегишли ёзмалар.

VIII. Халқаро дипломатик ёзишмалар.

IX. Дин бошқаруви билан боғлиқ битиглар (вақф хужжатлари).

X. Кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозлари.

Бизга қадар биринчи туркумга кирувчи матнлар тарихий, бадий асарлар (Урхун битиглари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва “Темур тузуклари”) кўринишида етиб келган. Ушбу асарларнинг расмий матн ўлчовлари асосида тузилишини таҳлил этишнинг имкони чекланган.

ДЕВОН-МАҲКАМА ИДОРАЛАРИГА ТЕГИШЛИ РАСМИЙ ҚОҒОЗЛАРНИНГ ИЧКИ ҚУРУМИ

Илк ва ўрта юзйилликлардан қолган иккинчи туркум — девон-маҳкама идораларига тегишли ёзмаларнинг салмоқли бўлагини ёрликлар ташкил этади. Бунга тархонлик — суд ва солиқлардан озод қилинганлик тўғрисидаги ҳужжатлар, суюрғал — давлат олдидаги хизматлари эвазига бериладиган тортиқ ёрликлари, шахснинг бирор лавозимга тайинлангани тўғрисидаги буйруқлар, давлатга тегишли муассасаларнинг ижарага берилиши тўғрисидаги қоғозлар киради.

Туркий тилда битилган девон-маҳкама идораларидан чиққан ҳужжатларни ўрганиш ва нашр этиш икки юз йилга яқин тажрибага эга бўлишига қарамай, уларнинг тузилиши, ички бўлаклари, матн компонентлари монографик планда чуқур текширилган эмас. Ушбу йўналишда бажарилган айрим тадқиқотларни санаб ўтиш мумкин. Улар сирасига Санкт-петербурглик тарихчи А.П. Григорьевнинг “Монгольская дипломатика XIII–XV вв (Л., 1978)” монографиясини ва қозонлик тарихчи М. А. Усмоновнинг “Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв (Казань, 1979)” китобини ҳамда туркиялик тадқиқотчи Малак Ўзетганнинг “Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi (Ankara, 1996)” киради. Бироқ ушбу ишларда айрим қусурлар кўзга ташланади. Чунончи, биринчи тадқиқотда темурийлар замонидан қолган туркий тилдаги айрим ҳужжатларни чингизийларнинг расмий матнлари билан бир қолипда ўрганиши, айниқса, темурийлар муҳитида битилган Шохруҳ ва Умаршайхнинг ҳужжатларини мўғул тили ва иш юритиши таъсирида юзага келган деган хулосалари назарий жиҳатдан ўзини оқламайди. Иккинчи тадқиқотнинг объекти чегараланган бўлиб, унда Олтин Ўрда ва сўнг юзага келган Қрим, Қозон хонликларида битилган ҳуқуқий матнларнинг тузилиши тадқиқ этилади. Ўрта юзйилликларда ҳукм сурган

бошқа туркий давлатларнинг девон-махкама идораларида битилган ҳужжатларнинг ички қуруми ўрганилган эмас. Турк изланувчисининг иши эса туркий дипломатика йўналишида ўзигача амалга оширилган тадқиқотлардаги фактларни қайтадан умумлаштиришдан иборат бўлиб қолган.

Ҳозирги Фарб дипломатикасида ҳужжатларни уч бўлакка ажратиш кенг тарқалган [Zayackowski, Reychman 1955, 76]. Булар – кириш, асосий қисм, хотима. Расмий ёзмаларни бу кўринишда бўлимларга ажратиш Шарқ мусулмон ҳужжатшунослигида ўрта асрлардан бошланади. Ислом дунёсида булар “ифтиҳах”, “матн”, “хатм” (ёки “тарих”) атамалари билан юритилган [Чехович 1969, 81]. Қуйида девон-махкама идораларига тегишли ёзмаларнинг кириш қисми билан боғлиқ компонентларга эътибор қаратсак.

Ёрликларнинг кириш компонентлари: ҳамд, унвон, мурожаат. Рус дипломатикасига бағишланган илмий тадқиқотларда расмий матнларнинг кириши ўз ичига “тангрига бағишлов (invocatio)”, “имтиёз берувчи хоннинг номи”, яъни “унвон (intitulatio)”, ёрликда “мурожаат қилинувчилар (inscriptio)” ва “саломлашув (salutatio)” сингари ички бўлақларга ажратилади [Каштанов 1970, 17]. Ўрганаётганимиз девон-махкама идораларининг давлат ҳужжатлари киришида “саломлашув” матн бўлаги сифатида қатнашмайди. Бойси “саломлашув” табиати ва вазифасига кўра, мактубларга хосдир. Шунинг учун “саломлашув”ни дипломатик ёзишмаларнинг ички қурумини таҳлил этганда ўрганамиз.

Тангрига бағишлов. Мусулмон мамлакатларида тангрига бағишлов *da'vat, tahmid, tamjid* атамалари билан юритилган [Zayackowski, Reychman 1955, 77]. Матн компоненти сифатида тангрига бағишлов исломдан бурунги кезлардан қолган ёзмаларда ҳам учрайди. Илк ўрта асрлардан қолган ёзмаларда келган тангрига олқишнинг бир қадар ўзгачалиги бўлган. Унинг кейинги - ислом даври ҳужжатларидан айрича қирраси,

бағишлов ўзи мустақил бўлак кўринишида эмас, балки ҳужжат унвони билан бир чизикқа бирлашар эди; қадимги туркий ҳужжатларда олқиш унвоннинг ичига қўшиб берилган. Бир мисол. Билга хоқон улуғ битигнинг бошланиши қисмида куйидаги унвон келтирилган: *Täŋri-täg täŋri yaratmıš türk Bilgä qağan sabım*. Ушбу жумлани синчиклаб ўргансак. Биринчи *Täŋri-täg* сўзи “кўк, осмон” маъносида келган, у ўзи бирикаётган *täŋri* (яъни худо) нинг сифатидир, *Täŋri-täg täŋri* дейилганда “кўкдай (улуғ) тангри” тушунилади. Кейинги *yaratmıš* – сифатдош бўлиб, “яратган” дегани; *Bilgä qağan* га қўшилаётган *türk* сўзи “қўрқмас, баҳодир” деган маънода келган. Сўнги *sabım* – “менинг сўзим, буйруғим, ёрлиғим” дегани. Шуларга таяниб, ушбу бошламани куйидагича талқин этишимиз мумкин: “Кўкдай (улуғ) тангри яратган жасур Билга хоқон сўзим”. Аслида бу Билга хоқоннинг унвонидир.

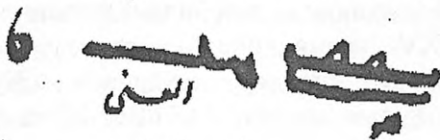
Унвон уч компонентдан тузилган: биринчиси тангрининг алқови (*Täŋri-täg täŋri yaratmıš*), иккинчиси хоқоннинг оти ва унвони (*türk Bilgä qağan*), учинчиси эса “сўз, буйрук, ёрлик”ни англатувчи бўлак (*sabım*). Матндаги биринчи компонент тангрига олқишни ифодалайди. Бу ўрта аср ҳужжатчилиги амалиётидаги ҳамдга тўғри келади. Кўк турк ёзувида битилган ёзмалар бошланмасида келган алқов моҳиятан қадимги “кўк тангри инончи” динининг ғояларига бориб туташади.

Ушбу анъана кейинги салтанатлар даврида ҳам давом этган. Чингизий ҳукмдорларнинг ҳужжатларида ҳам тангрига бағишлов ҳужжат унвони билан бир бутунликда келади. Масалан, Гуякхоннинг 1246 йили рим папаси IV Иннокентига йўллаган битигининг бошланмаси *Mängü täŋri kücündä kür uluğ ulusnuŋ taluynuŋ han yarlıġımız* кўринишидадир. Ушбу бошланма ҳам Билга хоқон унвонидаги сингари уч бўлакдан тузилган. Биринчиси тангрига олқиш (*Mängü täŋri kücündä*), иккинчиси хоннинг унвони (*kür uluğ ulusnuŋ taluynuŋ han*) ва учинчиси ёрлиқни берилганини англатувчи бирлик (*yarlıġımız*). Гюкхон ёрлиғида келган олқишнинг илдизларини

кўк турк ёдгорликларида ҳам кўрамир. Чунончи, Кул тегин битиғида хоқоннинг қўшини тўғрисида сўз борганда куйидаги жумла қўлланилади: *Tāŋri küč birtük üčün qaŋim qağan süsi bōri-tāg ārmis, yağisi qoñ-tāg ārmis* (Тангри куч бергани учун отам хоқоннинг қўшини бўридек экан, душмани қўйдек экан). Ушбу жумладаги *tāŋri küč birtük üčün* олқиши Гюкхон ёрлиғидаги *māŋŋi tāŋri küčündä* бағишловига тенг келади. Ҳар иккала ўринда ҳам “тангрининг қудратидан бўлиб” англами келиб чиқади. Юқорида келтирилган ҳар икки бошламада бағишлов ва унвон матнинг яхлит компоненти сифатида келмоқда. Ушбу бўлакнинг алоҳида мустақил матн компоненти сифатида иккига ажралиш жараёни ўрта асрларда рўй берган кўринади. Чунки ўрта юзйилликларнинг ёзмаларида даъват алоҳида матн бирлиги сифатида битилган. Буни Туроннинг султони Темурбекнинг Улуғ тоғ мавзесидаги битигтошида ҳам кузатиш мумкин. Ўн бир сатрдан иборат ушбу ҳарсангдаги дастлабги уч сатр *bismillah* ва *da'vat* араб хати ва тилида, қолган 8 сатрдан иборат эски ўзбек тилидаги матн туркий-уйғур ёзувида ёзилган [Қаранг: Поппе 1940, 187].

Мазкур компонент ўрта асрларда Олтин Ўрда, темурий ва усмонли султонларнинг уйғур ёзувида битилган айрим ҳужжатларида ҳам учрайди. Жумладан, усмонли юрт эгаларидан Фотиҳ Султон Меҳмеднинг оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасан устидан қозонилган ғалаба тантанасига бағишлаб ёздирган зафар ёрлиғида ҳамд бошқа қаторлардан ўртага ажратиб ёзилган. 1473 йили битилгани фатҳномада келган таҳмид араб тилида бўлиб, *huva-l-ğani* бирикмасидан тузилган. Қолган уйғур ёзуви тукий ҳужжатларда тангрига бағишлов учрамайди.

Ўрта асрларнинг араб ёзуви
туркий
ҳужжатларда даъват
матн компоненти
сифатида кенг учрайди.



Хусусан, Олтин Ўрда хони

Тўхтамишнинг 1392 йили Бекҳожига берган тархон ёрлиғида алқов “Я упавал на аллаха и полагался на его щедрость и милость” маъносини берувчи арабча матн келади.

Шунинг
билан бирга
араб
ёзувидаги
расмий
матнларнинг



ҳам барида ҳамд матн бўлаги сифатида келавермайди. Мисол учун, Темурнинг 1378 йил Хоразмда Або Муслим авлодларига ва 1400 йилда сиғноқлик шайх Сирожиддин номига битилган араб ёзувли туркий ҳужжатларида тамжид акс этмаган. Бироқ Темурбек Кўрагоннинг 1401 йили форс тилида Шайх Турсунга берган ҳужжатида таҳмид ёлғиз *huva* олмошидан иборат [Матн транскрипциясига қараңг: Fekete 1977, 72]. *Huva* арабчада Ш шахс бирликни билдирувчи кишилиқ олмоши бўлиб, ундан мурод “Аллоҳ”дир. *Huva* олмоши остида Тангри назарда тутилади. Бунинг сингари Тангрига бағишловни Хусайн Бойқаронинг форсча ҳужжатларида ҳам учратиш мумкин [Григорьев 1987, 16].

Бундан ташқари айрим ҳужжатларда ўтмиш ёрлиқларидаги сингари ҳамд унвонни ичига қўшиб бериш ҳам давом этган. Масалан, Узун Ҳасаннинг 1473 йили ёздирган ёрлиғидаги унвон: *Al-hukmu-l-lahi Abu-l-Nasr Hasan Bahadur sözüümüz*. Ёки Сафавий ҳукумдор I Исмоилнинг 1509 йили битилган ёрлиғининг унвони: *Al-hukmu-l-lahi abu-l- Muzaffar Ismāil Bahadur sözüümüz*. Иккала ёрлиқда ҳам *Al-hukmu-l-lahi* яъни “Аллоҳнинг ҳукми билан” бағишлови ўрин олган.

XVI асрнинг араб хатли туркий ёрлиқлари ҳам Аллоҳга даъват билан бошланади. Чунончи, шайбонийлардан Абдуллатифнинг 1543 йили Хўжа Аҳрор авлодидан Муҳаммад Яҳёга берган нишониди тамжид: *huval-ğani*, яъни “Аллоҳ ҳеч нарсага муҳтож эмас” калимаси ва “бисмиллоҳ”дан иборат

[Қаранг: Чехович 1974, 311]. Шунга ўхшаш даъватлар кейинги юзйилликларда битилган давлат ҳужжатларида ҳам мавжуддир [Қаранг: Материалы 1935, 419, 421].

Ўрта аср ҳужжатлари учун кенг ёйилган тамжид тури *huva* ва *huva-l-ğani* бағишловидир. Ҳужжатларда ҳамд битишнинг ҳам ўз қонун-қоидаси бўлган. Тангрига бағишлов доимо матннинг энг тепа қисмида ўртага олиниб, зарҳал сиёҳда матннинг бошқа компонентларидан ажратиб ёзилган.

Юқоридаги фактлар, илк ва ўрта асрларнинг девон-махқама идораларига тегишли ҳужжатларда Аллоҳга ҳамд ҳамиша ифодаланавермагани, XVI юзйилликдан бошлаб барча расмий ёзмаларда тангрига алқов матн компоненти сифатида келганини кўрсатмоқда.

Чингизий султонларнинг ҳужжатларидаги алқов тўлалигича туркий ҳужжатчилик амалиётидан ўзлаштирилган. Боиси, кўк турк матнларида ҳамд ва унвон бир жумла таркибида берилади. Алқовни ушбу ҳолатда берилишини мўғуллар ўзларининг иш юритиш жараёнига кўчирган кўринади. Бугина эмас, умуман, мўғул матнчилиги ўз йўлини туркий матнчилик асос солган андаза бўйича юзага келтирган. [Бу тўғрида тугал маълумот учун боқинг: Мўғил историографияси тарихи китоби].

Умуман, барча матнларда келувчи тангрига олқиш ўша кезде амалда бўлган дин ва унинг инончлари билан уйғун келади. Агар матн будда инончига топинган жамоалар муҳитида ёзилса, олқиш ҳам санскрит тилида (*Намо драм, намо санг, намо будда*), моний эътиқодига ишонган кишилар доирасида ёзилган бўлса ўрта форс тилида, ислом муҳитида эса арабча кўринишда ҳамд бериш расм бўлган [тўлиқ маълумот учун боқинг: Қ. Содиқов. Вопросы филологии. 2003, 2 сон].

Унвон. Девон-махқама идораларига тегишли ҳужжатларнинг киришида расмий ёзма ким томонидан берилганини кўрсатувчи бўлак, матннинг ажралмас компоненти сифатида келади. Унвонларнинг тузилиши ўзига

хос. Айниқса, илк ва ўрта асрлардан қолган ҳужжатларнинг унвони эътиборни ўзига тортади. Улар содда гап шаклида бўлишига қарамай, моҳиятан кенг қамровлидир. Шу ўринда ота-боболаримиз томонидан яратилган расмий ёзмаларнинг унвонларини кўриб чиқсак.

Бизга қадар қолган матнлар ичида унвоннинг энг эски ва тугал кўринишини 735 йили кўк турк ёзуви билан тикланган Билга хоқон битигтошида учратамиз. Ушбу ёдгорликнинг икки жойида хоқоннинг ёрлиғи келади. Ҳар иккала ёрлиқ ҳам бир хил унвон билан бошланган: *Tāŋri-täg tāŋri yaratmīš türk Bilgä qağan sabīm*. Ушбу унвонни ҳозирга билимларимизга таяниб уч бўлакка ажратган эдик. Биринчиси *Tāŋri-täg tāŋri yaratmīš* “кўкдай (улуғ) тангри яратган”, кейингиси *türk Bilgä qağan* “кўркмас Билга хоқон” ва сўнггиси *sabīm* – “буйруғим, ёрлиғим”. Шулардан иккинчи ва учинчи бўлак (*türk Bilgä qağan sabīm*) унвон ҳисобланади. Биринчиси ёрлиқ берувчи хоннинг унвони ва оти (*türk Bilgä qağan*), иккинчиси “*sab*” (сўз, буйруқ, ёрлиқ) бўлиб, эгаликнинг I шахс бирлик кўринишида ифодаланапти: *sab*+*-īm* = *sabīm*. Бу билан ёрлиқ Билга хоқон салтанати девонхонасига тегишлилиги англашилади. Янада кераклиси, битигтошда киритилган ёрлиқларнинг айнан бир қолипдалигидир. Бу эса ўша қадим кезлардаёқ ҳужжатчилик амалиётида расмий ёзманинг матн компоненти сифатида ўрин олган қолип-бирликнинг тугал, ихчам ҳолдаги тизими тикланиб улгирганини кўрсатади.

Ушбу қолип-бириқма вақт ўтгани сайин адабий тилнинг ривожига билан боғлиқ ҳолда юксалиб борган. Чунончи, илк ўрта асрлар ҳужжатлари унвонда “ёрлиқ, буйруқ” англамида келувчи *sabīm* ўрта аср туркий ҳужжатларида *sözüm* калимаси билан алмашган; *sözüm* туркий ҳужжатчилик тараққиётининг илк босқичида кенг қўлланган *sabīm* нинг айнан ўзидир. Чунки тил тараққиётининг IX – X юзйилликларидан бошлаб *sab* лексимаси ўрнига *söz* калимаси қўлланила бошлади. Шундан бошлаб, ёрлиқлар бошламасида ҳам қадимги *sab* ўрнини *söz*

эгаллади. Жумладан, қорахонийлар ва чингизий султонлар
хукмронлиги давридан қолган ёрлиқларда айна ҳолатни кўриш
мукин.

Ара Темур сөзүм

Масалан,
Берлин
фондида

U5295 рақаи остида сақланаётган ва XIII асрда берилгани
таҳмин этилган Ара Темур ёрлиғининг унвони *Ara Temür
sözüm* кўринишидадир.

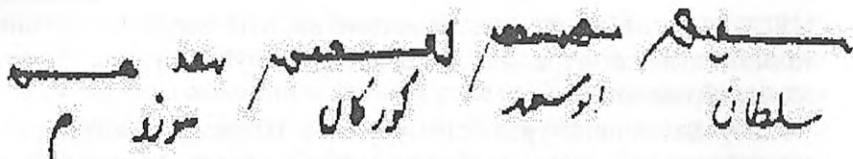
Ушбу компонент ўрта аср мусулмон Шарқи ҳужжатчилиги
амалиётида у н в о н деб юритила бошлаган. Бу кезлардан
қолган ҳужжатларнинг унвони ҳам эски ҳужжатчилик
анъанасини давом эттирган. Унвонлардан ўрин олувчи юрт
эгаларининг отига қўшилиувчи сифатлар янада тугаллашиб
ўсиб борган. Ўша чоғдан қолган айрим ёрлиқларга эътибор
қаратсак.

Соҳибқирон Темурбек 1378 йили Хоразмда Або Муслим
авлодл
арига
берган
ёрлиғи
нинг
унвон

Ара Темур сөзүм

и *Abul Muzaffar al-Mansur Amir Temür Muhammad Bahadurxan
sözüm* шаклида [Мўминов 1932, 2]. Ушбу унвон икки
компонентдан ташкил топган бўлиб, биринчиси ёрлиқ
бераётган хоннинг исми ва сифати (*Abul Muzaffar al-Mansur
Amir Temür Muhammad Bahadurxan*), иккинчиси
ёрлиқ(*söz*)нинг кимга тегишлилигини англатувчи бўлақдир. Бу
унвондаги *Abul Muzaffar al-Mansur* бирикмаси Темурбекнинг
эпитетидир. Унинг отидан 1400 йили сиғноқлик
Сирожиддинни шайхул ислом мансабига тайинлаш
муносабати билан берилган бошқа бир ёзма ҳам мавжуд
бўлиб, унда соҳибқиронга нисбатан *abul ġāzi* сифати

инплатилади. Мана ўша нишоннинг унвони: *Abul ġāzi Amir Temürxan Bahadur Sultān sözümüz* (Нишон ЎзР ФА Шарқшунослик институтида 197 рақами билан сақланмоқда). Бу унвонда, юқоридаги ёрлиқ унвонидан фарқли ўлароқ, söz калимаси кўплик шаклида қўлланилган (*sözümüz*).



Handwritten Uighur script of the title: *Abul ġāzi Amir Temürxan Bahadur Sultān sözümüz*. The script is written in four distinct parts, each corresponding to a word in the title.

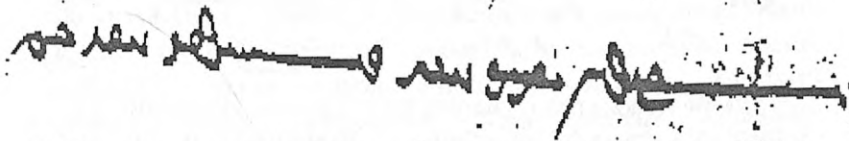
Энди темурийлар даврида уйғур ёзуви билан битилган ёрлиқларнинг унвонига эътибор қаратсак. Шулардан бири Султон Абу Саиднинг 1468 йили Оқ кўюнлилар беги Узун Ҳасанга юборган битигидир. Унинг унвони *Sultān Abu Said Körägän sözüm* шаклида берилган [Kurat 1940,196]. Унвонда ҳукмдор Темурбекнинг оиласи учун русумга айланган *körägän* унвони билан юритилмоқда.

Уйғур ёзувидаги бошқа бир ёрлиқ Шохруҳ Мирзога тегишли. У 1422 йили Ҳирот яқинидаги Талхон ота мазорининг мужовури Исмоилни турли тўловлардан озод этиш учун суюрғол берган. Суюрғолнинг унвони шундай:

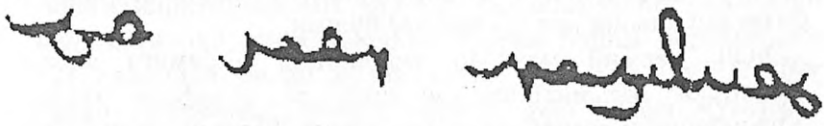


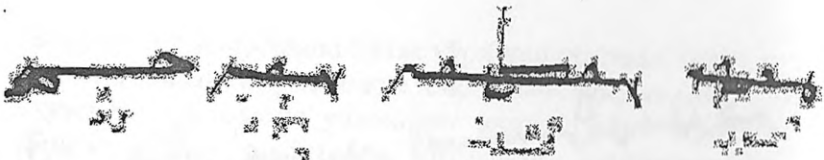
Handwritten Uighur script of the title: *Šahruh Bahadur sözüm*. The script is written in a single line, corresponding to the title.

Šahruh Bahadur sözüm. Мазкур унвонда ҳукмдорнинг номидан кейин олий табақа вакилларига берилувчи *bahadur* эпитети қўшилди.


1469 йили Андижонда битилган Умаршайх Мирзо нишонидаги унвон Шохрух Мирзо ёрлиғининг унвонига яқин кўринишда: *Sultān Umar Šayx sōzūm*. Ушбу унвонда ҳукмдорнинг оти “хон” даражасига тенг турувчи *sultān* сўзи билан қўлланилган.

Ўша кезларнинг ҳукм сурган бошқа туркий давлатларда ҳам айти қолипда унвонни битиш анъанаси давом этган. 1392 йили араб хатида битилган Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг Бекҳожига берган тархон ёрлиғининг унвони шундай:


Toqtamış sōzūm. Ушбу унвон икки қисмдан ташкил топган бўлиб, биринчиси ёрлиқ берувчи хоннинг номи (Тоқтамиш), иккинчиси “соз” бўлиб, эгалик қўшимчасининг 1 шахс бирлик шаклида ифодаланаяпти: *sōz + -um = sōzūm*. Айти ҳукмдорнинг 1393 йилда уйғур хатида битилган поляк кироли Яғайлаға йўллаган ёрлиғида ҳам матн компоненти сифатида айти унвон келади. *Toqtamış sōzūm* (ТУ, 1). Олтин Ўрда хонларидан яна бири Темур Қутлиғнинг 1398 йилда кримлик мулкдор Муҳаммад ва унинг фарзандларига берган ёрлиғининг унвони Тўхтамишники сингари: *Temür Qutluğ sōzūm* (ТК, 1).



Туркий хужжатлар унвонининг бундай тузилганлиги баъзи олимларга ясама бўлиб кўринган. Чунончи, В.В. Радлов Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг 1393 йили битилган уйғур ёзувли ёрлиғида келган *Toqtamiş sözüm* унвонини аслида *Toqtamiş mäniñ sözüm budur*(= *bu turur*) жумласининг қисқарган шакли деб қарайди (Радлов 1888,4). Бизнингча, буни ўйлаб кўриш керак. Масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, расмий матнлардаги *Şahruh Bahadur sözüm*, *Sultān Umar Şayx sözüm* сингари унвонлар туркий тилнинг ички қонунлари, расмий услуб талаблари асосида шаклланган қолип эканлиги аён бўлади. Ҳукумдор қўл остидагиларига йўлланган барча расмий битиглар унвони ана шу шаклда бўлган.

Энди, расмий матнлар унвонининг кесимига айланган *sözüm*(ёки *sözümüz*)нинг маъноси ва вазифаси хусусида. Унвонлардаги *sözüm* илкин маъносида “менинг сўзим”(“слово мое”)ни беради. Бироқ, расмий ва дипломатик хужжатларда у “менинг ёрлиғим; менинг буйруғим; менинг фармоним” маъноларида қўлланилган. *Sözüm* айна маъноси билан расмий услубни таъминловчи атамадир.

Шуниси эътиборга лойиқки, “буйруқ, фармон” маъносини берувчи *sözüm* хонлар томонидан берилаётган ёрлиқлардагина қўлланилади². Дипломатик хужжатлар унвонида эса ишлатилмайди. Сабаби, дипломатик хужжатлар тенг томонлар ўртасида тузилган ва уларда бир ҳукумдорнинг иккинчи

² Бу тўғрида татаристонлик тарихчи М. А. Усмонов ёзади: “Известно, что все ханские ярлыки, как правило, начинаются со слов “такого-то хана слово” (*Timür-Qutliq sözüm* и т.д.). Как показали предварительные исследования, формула “такого-то хана слово”, свойственна только ярлыкам, но не битикам-посланиям. Ярлыки содержали повелительный, указной оттенок, являясь прерогативой только хана” (Усманов 1973,156).

хукумдорга буйруқ, кўрсатма беришга ҳақи йўқ. Шу ўринда “Нима учун Абу Саиднинг Узун Ҳасанга йўллаган битигининг унвонида “буйруқ, фармон” маъносини англатувчи *sözüm* қўлланилган” деган савол туғилиши табиий. Тарихий манбаларда қайд этилишича, ўша кезлар Ҳасанбек салтанадигаги ерлар темурийларга тегишли эди. Буни битиг мазмуни ҳам тасдиқлайди. Шу сабабдан Абу Саид ўзига вассал хонга йўллаган дипломатик мактуб унвонида *sözüm* (буйруғим) атамасини ишлатиши табиийдир.

Расмий матнлар унвонидаги *sözüm* нинг “буйруқ, фармон” маъносида келишини тасдиқловчи бошқа мисоллар ҳам бор. Хусусан, форсча ёрлиқлар унвонини бунга қиёслаш мумкин. Масалан, шарқшунос Л. Фекетининг “Einführung in die persische paläographie” (“Форс палеографиясига кириш”) китобига киритилган 101 хужжат унвонларининг баъзилари *farmān* истилоҳи, унга даврдош бўлган бошқа бирлари эса *sözüm* калимаси билан қўлланилган: *Farmāni Abul Muzffar Nuriddin Muhammad Jahānīr pādīshāh ḡāzi* “Абул музаффар Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир подшоҳ ғози фармони” (Fekete 1977,31). Ёки туркий унвонлар билан бошланувчи айрим форсча хужжатларда *sözüm* ўрнига тўғридан-тўғри *buyruḡi* қўлланилган: *Abul Fath Uḡurlu Muhammad buyruḡi* (Fekete 1977,40).

Söz калимаси буйруқ англамида қўлланганини айрим маҳаллий бошқарув идораларига тегишли буйруқ характеридаги ёзмаларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, бошқарув идорасининг куйидаги буйруғини таҳлил этсак: (1) *Biz Qutluḡ Qaya Temir Turmīš Qalimdu El* (2) *Temir Masī Balta başlap Burīčuluqa söz-* (3) *ümüz yimü sen bu Temir Qayaqa ton* (4) *saṭiḡi iki yarīm bözni birgil* (5) *usal bolmazun bu nišan bizniḡ ol* (Arat R. R. Makaleler. Cilt I. Ankara, 1987. S., 565-566). Хужжат мазмунидан унинг буйруқ оҳанги аниқ-таниқ кўриниб турибди. Яна бир факт. Сўз маъносига тенг келувчи арабчадаги *qavl* калимаси темурийлар даврида “фармон”

англамида қўлланган (АНАТИЛ I, 14). Бу ҳам “сўз”нинг “буйруқ” англамига қиёсан олинган кўринади. Бунинг сингари мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Бундан хужжатлар унвонидаги *söz* калимаси ҳуқуқий атама вазифасида “буйруқ, фармон” маъноларини англатганини айтиш мумкин.

Шу ўринда туркий унвонларнинг келиб чиқиши, тарихий илдиэлари тўғрисида икки оғиз. Айрим тарихчилар хужжатлардаги *sözüm* чингизий хонларнинг хужжатлари унвонида келувчи “уги ману” (сўзимиз)нинг ўзлаштирилган ва калькаланган шакли деб қарайдилар (Бартольд 1922,191; Чехович 1974,37; Григорьев 1978,33.).

Аслидачи? Масала моҳиятига чуқурроқ кирилса, расмий матнлардаги айни анъана қадимги туркий хужжатчилигида ҳам мавжуд эди дейиш имконини беради. Ўрта аср хужжатчилигида кенг қўлланган бунинг сингари қолип-бирикмалар ўз йўлини қадимги битиглардан ёки ундан-да эски кезлардан бошлаган дея оламиз. Боиси, А. Беренштамнинг ёзишига қараганда, қадимги хитой йилномаларида мелоддан бурунги юзйилликларда хунлардан борган расмий ёзмалар, хоқонлар йўллаган ёрлиқларнинг унвони ҳам ана шундай қолип эди (Беренштам 1940,82–84). Демак, биз сўз юритаётган хужжатлардаги унвонларнинг тузилиши узок тарихий-лингвистик анъананинг таъсирида юзага келган. Хужжатчиликдаги бу анъана хусусида Л.Ю. Тугушева ёзади: “Аналогичные выражения являются лишь сохранившимися по традиции траферетными формами, принятыми в подобного рода документах в более раннюю эпоху и выработанные, по-видимому, в полном соответствии с нормами того языка, на основе которого эти штампы создавались” (Тугушева 1972,246).

Юқорида 735 йили ўрнатилган Билга хоқон битигида келган ёрлиқларнинг унвони ушбу фикрларни тасдиқлаб турибди.

Энди яна мўғулча ҳужжатлардаги “уги ману”га қайтсак, бу қолип-бирирма Чингизхон даврида давлат маҳкамачилик ишларида етакчи вазифаларни бажарган туркийлар томонидан олиб кирилган. Улар ўз ота-боболари ёрлиқларидаги унвонлар ва ҳужжат тузиш шаклини мўғулча ёрлиқларга таржима қилиб қўллай бошлаганлар. Чунки туркларларнинг ўз ёрлиқлари ана шундай қолипли бошламалар билан берилган. Чунончи, уйғур бекларининг XI-XII асрларга оид ёдгорликларида *Apa Temür sözü, Küräm Arslan sözü* каби ўнлаб туркий унвонларни топиш мумкин (Radloff 1928,66,33,236). Бундан ташқари, мўғулча ёрлиқларда “уги ману” Чингизхон давридан бошлаб ишлатилган (Усманов 1979,202). А.П. Григорьевнинг изланишларида чингизий султонларнинг ёрлиқларидаги унвоннинг тўлиқ кўринишидаги қолипи қуйидагича келтирилган: “Möŋkä deŋri-yin küčün-dür qağan-u suu-tur (Хукмдорнинг оти) üge manu (Григорьев 1978,32).” – “Мангу тангрининг қудрати билан улуғ хоқон марҳаматидан (Хукмдорнинг оти) сўзим”. Ушбу компонент туркий ҳужжатлардаги қолипнинг айнан ўзи бўлиб, ёлғиз тили мўғулча экани билан фарқланади.

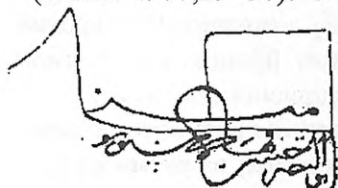
Кўринадики, туркий расмий матнлар унвони қадимги туркий муҳитда ҳужжат ёзилаётган тил хусусиятлари ва расмий услуб қонуниятлари асосида шаклланган бўлиб, ўрта аср даври ёрлиқларида унинг такомиллашган ва ихчам бир қолипини кўрамиз. Демак, туркий расмий матнчилиги тарихан узок, узулуксиз юксалув босқичини ўтган.

Туркий расмий ёзмаларда қўлланган ушбу ифода шакли XIX юзйилликнинг иккинчи ярмида, сўнгги хонликлар даврида ҳам амалда бўлган³.

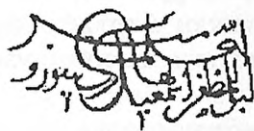
³ Сўнгги Бухоро, Қўқон, ва Хева хонларининг расмий ёзмаларида ҳам илк ўрта асрларнинг ҳужжатларида қўлланилган шакл сақланган. Ана шундай матнлардан бири Хева хони Муҳаммад Аминхоннинг 1854 йили битилган ёрлигининг унвони қуйидагича:

Муҳими шундаки, туркий тилдаги ҳужжатчилик анъанаси ёлғиз мўғул ҳужжатчилигига эмас бошқа тилларнинг ҳам расмий ёзмалар услубига таъсир этган. Чунончи, ўрта асрларда битилган форсча ёрлиқлар унвонининг андازасини турклардан ўзлаштирган; улар туркий тилда, турклар қўллаган шаклда берилади. Бунга мисол сифатида Темурбекнинг 1401 йили битилган форсча ёрлиғи ва унинг унвонини келтириш мумкин. Ушбу ёрлиқ туркий унвон билан (*Temür Kōrāgān sōzūmiz*) бошланади (Fekete 1977,72). Темурийлардан бўлмиш Маҳмуд Мирзонинг Ўратепа вилоятига қози тайинлаш муносабати билан берган форсча ёрлиғининг унвони ҳам туркий шаклда: *Sultān Mahmud ġāzi sōzūmiz* (Егани 1975,78). Шундай унвонлар сирасига XV–XVII асрларда яратилган бошқа форсча ёрлиқларни ҳам киритиш мумкин.

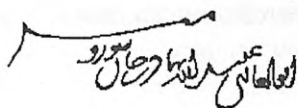
Шу ўринда форс тилида ёзилган ёрлиқларнинг унвонларидан ўрнаклар келтирамиз (Мисоллар Л. Фекете нашридан олинди (Fekete 1977,29–30):



Узун Ҳасаннинг 1473 йили
ёздирган ёрлиғидаги унвон:
*Al-hukmu-l-lahi Abu-l-Nasr Hasan
Bahadur sōzūmiz.*



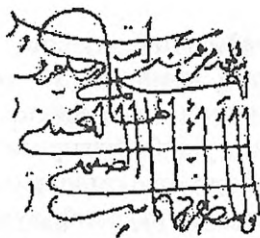
Сафавий ҳуқумдор шоҳ
I Исмоилнинг 1509 йили битилган
ёрлиғининг унвони: *Al-hukmu-l-lahi
abu-l- Muzaffar Ismāil Bahadur sōzūmiz*



Шайбонийлардан Убайдулла-
хоннинг 1513 йили берган ҳуж-
жатининг унвони: *Abu-l-ġāzi
Ubaydullah Bahadurxan sōzūmiz*

Abul Muzaffar val Mansur Abul Ġāzi Muhammad Amin Bahadurxan sōzūmiz (Брегеля 1967,431).

Сафавий шох I Исмоилнинг
1533 йилдаги Ёрлиғининг
унвони: *Al-hukmu-l-lahi abu-l-
muzaffar Tahmasb al- Safavi al-
Husayni Bahadur al-mavidu
min inda-l-lahi sōzūmūz*



Форсча ёрлиқларда туркий унвоннинг қўлланиши форсча хужжат тузиш услубининг чекланганини эмас, балки форс девончилиги амалиётида ҳам туркий иш юритиш анъанаси юқори бўлганидан далолат беради.

Туркий хужжатчилик анъанаси ўрта аср рус давлат маҳкамачилигига ҳам таъсир этган. Чунончи, рус князлари 1492 йилдан эътиборан ўз хужжатларида туркий унвонларга хос бўлган *sōzūm* ни “слово мое” шаклида қўллай бошлаганлар (Усманов 1979, 185–199). Кейинчалик, бу шакл такомиллашиб, “Великого князя Васильево слово Асану князю. Слово наше то...”; “Великого князя Василия Ивановича всея Руси слово Аппак мурзе. Слово наше то...”, шаклларида қўлланила бошлаган (Усманов 1979, 197).

Ўрта асрларда туркий хужжатчилик амалиётида подшоҳларнинг фармонлари битиладиган қоғознинг тепа қисмига чиройли кўринишда сарлавҳа ёзиш анъана тусига кира бошлади. Бу ҳодиса хужжатчиликда “туғро” атамаси билан юритилган. Навоийнинг “Муншаот” асарида ушбу атама билан боғлиқ қуйидаги маълумот келтирилади: “Яна улким, бир нишонингиз (буйрук)ни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдурсиз” (АНАТИЛ II, 266). Туғрода хукмдорнинг оти ва унвони берилади. Чунончи, Заҳириддин Бобур ўз эсдаликларида Рано Санго устидан ғалаба қозонгандан сўнг ўз фатҳномаси ва хужжатларининг туғросида “ғозий” унвони қушиб ёздир бошлаганини қайд этади: “Бу фатҳдан сўнгра “туғро”да “ғозий” битилди” (Бобур 1990, 298; Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1990).

Шундай қилиб, туркий расмий ёзмалар кириш қисмининг ажралмас компоненти сифатида келувчи унвон туркий ҳужжатчилик анаънаси таъсирида юзага келган. У қатъий бир қолипга тушиб улгирган эди. Шунингдек, ўрта асрларда мўғул, форс, рус тилларида битилган ҳужжатлар унвонининг шаклланувида туркий ҳужжатчилик анаънасининг самарали таъсири кўринади.

Мурожаат. Давлат-идора ҳужжатларининг киришидан муқим ўрин эгаллаган яна бир компонентни шартли равишда “мурожаат” атамаси билан номласа бўлади.

Расмий матнларнинг кириши билан боғлиқ матннинг якунловчи компоненти ҳисобланувчи ушбу бўлакда давлат тизимидаги иш юритишни тартибга солиб турувчи девонхоналарга ёки берилаётган ҳужжатда қайд этилган вазифаларни бажариш юкланган юридик шахсларга ёки мамлакатдаги мавжуд, турли тўлов ва солиқларни олиш ҳуқуқига эга бўлган амалдорларга мурожаат қилинади.

Ўрганилаётган расмий матнлардан Соҳибқирон Темурбекнинг 1400 йилда битилган нишонидаги мурожаат тубандагича:

Bu üçürdä Siğnaq vilayatında sayyid saādat a'zam va fuzalāi kirām va zarfai zuil ihtiram va šayxi šuyux va-l-amqām va dānišmand xušāmandlari va miñ va yüz begi barča uluğ kičik kadxudāylari va xavāja šarik ra'iyatlari. — Бу ҳозирги кездеги Сигноқ вилоятида(ги) иқболи улуғ сайидлар ва иззатли фузалолар ва оқил ҳурмат эгалари ва улуғ мартабали шайхлар ва заковатли донишмандлар ва минг ва юз (боши) беклари, барча улуғ, кичик кадхудолар (қишлоқ оқсоққоллари) ва хожа (ва) шерик (тоифасига мансуб) раиъатлари [Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII веков. Алма-Ата, 1969, стр. 317].

Ушбу расмий ёзмада кечган мурожаат анча мураккабдир. Ҳужжат мурожаати XIV юзйилликнинг иккинчи ярмидаги темурийлар салтанати вилоятларининг маъмурий тизимидаги

асосий мансабдорларни қамраб олгани билан характерлидир. мурожаатни шартли равишда учга бўлиш мумкин. Улардан биринчиси, вилоятнинг руҳонийларга мурожаат ҳисобланади. Бунга вилоятида(ги) иқболли улуғ саидлар ва иззатли фузалолар ва оқил ҳурмат эгалари ва улуғ мартабали шайхлар ва барча улуғ заковатли донишмандлар (*sayyid saādat a'zam va fuzalāi kirām va zarfai zuil ihtiram va šayxi šuyux va-l-amqām va dānišmand xušāmandlari*) киради. Иккинчиси маҳаллий ҳокимиятдаги юқори ва ўрта буғун ҳарбийлари – мингбоши ва юзбоши беклар (*miṇ va yūz begi*) киради. Учинчиси ёрликда берилган имтиёзни бажариш ҳуқуқи юкланган қуйи (маҳаллий) амалдорлар баён қилинган. Улар: улуғ кичик кадхудолар (яъни кишлоқ оқсоқоллари) ва хожа ва шерик тоифасига мансуб раиъатлардир (*uluḡ kičik kadxudāylari va xavāja šarik ra'iyatlari*). Мазкур мансабдорларнинг ҳар бирини ўз вазифаси бўлган.

Темурибк Тарағай ўғлининг 1378 йил Хоразмда Або Муслим уруғларига берган тархонлик ёрлиғининг мурожаат қисмида ҳам ҳужжатда қайд этилган имтиёзларни бажариш салтанат илгидаги Хоразм вилоятининг амалдорларига юклатилган: *Ānča amaldārlarki, misli inaqlaru ataliqlar va toqsavullaru jīgḡdavullar va udayčilaru elčilār va yolčilaru quščilar va tamami aliğḡdaru jam'i tahsildārlar va sāhibi dāhillarga, dāri saltanati vilāyati Xavārazimda havālagardārlar, misli aqau arbāb va ḡayrihim.* – Шундай амалдорларки, иноқлару оталиқлар ва тўқсовуллару жиғдавуллар ва удайчилару элчилар ва йўлчилару қўшчилар ва барча олиғдору жами таҳсилдорлар ва соҳиби доҳилларга, дорус-салтанатнинг Хоразм вилоятидаги хаволагардорлар – ақаю арбоб ва бошқалар сингари. Ушбу мурожаатдаги қолип-бирирма ўрин олган қисм ўз даври расмий ёзмаларидан бир қадар ажралиб туради. Темурийлар даври ҳужжатларидаги мурожаат, асосан, ҳужжатнинг бошланиш қисмида келади. Ушбу ёрликда эса бир қадар айрича бўлиб, унда мурожаат имтиёзга эга бўлаётган

кишининг ота-боболари олдинги ўтган хонлар замонидан бери суюрғол ҳуқуқига эга бўлиб келаётгани тўғрисидаги “тарихий маълумот” қисмидан сўнг келган.

Энди темурийлар салатанатининг марказлардан бири Ҳирот муҳида битилган уйғур ёзувли Шохруҳ нишонининг мурожаатига эътиборни қаратсак. 1422 йилда ёзилган ушбу ҳужжатдаги мурожаат бир сўздан иборат бўлиб, унда давлатнинг кирим-чиқим, савдо-сотиқ, солиқ йиғиш ишларини олиб боровчи ва назорат қилувчи маҳкамаларга мурожаат қилинади: *Divānlarğa*. – Девонларга. Шу ўринда матнда берилган мазкур атаманинг талқинига эътибор қаратсак. Ёрлик матнини француз шарқшуноси Ж. Дени фанга маълум қилган эди; ўқилиши ва мазмунини ҳам биринчи бўлиб шу олим келтирган. Фанга олиб кирилгани ва биринчи бор ўқилуви ўз замони учун катта кашфиёт. Лекин камчилиги бор: ўқилиши ва мазмунда айрим хатолар кетган. Масалан, олим ҳужжат бошламасидаги бир сўзни *toyunlarğa* кўринишида ўқиб, французчада *Aux moines (bouddigues)* (буддавий роҳибларга) дея талқин этади. Унинг матни ва талқини бошқа олимларни ҳам чалғитиб қўйди. Чунончи, тарихчи А. Григорьев расмий ёзманинг бошламаси тўғрисида фикр билдириб: “Шохруҳ битиги “будда роҳибларига” қаратилган. Бироқ матн мазмунидан ҳужжатда берилаётган имтиёзлар будда роҳибига эмас, мусулмон руҳонийсига берилганлиги аён бўлади. Шунинг учун ўша кезларда “тўйун” атамаси буддавий руҳонийлардан ташқари, бошқа динга эътиқод этувчи кишиларга нисбатан ҳам қўлланилган бўлуви мумкин”, – деб ёзган эди [Григорьев 1978, 84]. Асл матнга эътибор қилинса, бошқа бир манзара: бу сўзнинг будда роҳибларига буткул боғлиқлиги йўқ: у *toyunlarğa* эмас, *divānlarğa* деб ўқилади. Бу сўз матн бошламасининг адресати бўлиб, Шохруҳ Мирзонинг мурожаатни англатади. Матнни ана шундай ўқилганда унга муносабат ҳам ўзгаради.

Фарғона вилояти ҳокими Умаршайхнинг 1469 йили Марғилон бузrugларидан Мир Сайид Аҳмад номига Андижонда битилган суюрғали нишондаги мурожаат Шохрух нишонидагига қараганда бир қадар кенгрок. Унда девонлардан ташқари бевосита Марғилон туманининг барча солиқ йиғиш ишларини олиб борувчи амалдорлар ва ваколатли шахсларига ҳам мурожаат қилинган: *Divānlarğa barča Mrağīnan orçīnīñ tuşūmal amaldār sāhib jamlariğa* – Девонларга. Барча Марғилон туманининг ваколатли шахс, солиқ йиғувчию соҳиби жамларига.

Олтин Ўрда хукмронларининг девонхонасида битилган Темур Қутлуғ ёрлиғининг мурожаат қисми анча мураккабдир. Мазкур мурожаат, XIV асрнинг иккинчи ярмидаги Олтин Ўрданинг маъмурий тизимидаги барча мансабларни камраб олгани билан характерлидир: *On qol sol qolnīñ oğlanlariğa tūmān Edgū başlīğ mīñ yūz on beklārigā içki kentlārñiñ qazī muftīlariğa maşayix sofīlariğa divan bitikçīlariğa tamğaçī tartanaqçīlariğa yortar işlāncī yoluqçīlarğa bōkāvūl tutqavullarğa yamçī susunçīlar qoşçī barsçīlarğa kemāçī köprükçīlārgā bāzārda turğanlarğa* [TQ 2–12] – Ўнг қўл (ва) чап қўлнинг ўғлонларига, туман (амири) Эдигу бошлиқ минг (боши), юз (боши), ўн (боши) бекларга; ички шаҳарларнинг қозию муфтиларига, машойиху сўфийларига, девон котибларига, солиқ йиғувчилару тарозибонларга; чопарлару йўловчи (элчи)ларга, баковулу соқчиларга, ёмчию озиқачилар, қушчию барсчиларга, кемачию кўприкчиларга, бозорда турганларга.

Ёрлиқ матнида келган ушбу мурожаатни учга бўлиш мумкин. Биринчиси, олий ва қўйи ҳарбий амалдорларга мурожаат. Бунга: қўшиннинг ўнг ва чап қанот ўғлонлари (шаҳзодалар), туман амири Эдигу бошлиқ минг боши, юз боши, ўн боши беклар киради. Иккинчиси, диний муаассаса вакиллари билан боғлиқ тоифа. Уларга ички шаҳарларнинг қозию муфтилари, машойиху сўфийлари киради. Учинчиси ёрлиқда берилган имтиёзларни бевосита бажариш ҳуқуқи

юкланган юқори ва қуйи (махаллий) амалдорлар баён қилинган. Улар девон котиблари, солиқ йиғувчилару тарозибонлар; чопарлару йўловчи (элчи)лар, баковулу соқчилар, ёмчию озиқачилар, қушчию барсчилар, кемачию кўприкчилар, бозорда турганлардир. Юқорида номи қайд этилган амалдорларнинг ҳар бири ўз вазифасига эга бўлган [Тугал маълумот учун қаранг: Боровков 1966, 20].

Юқорида таҳлил этилган ҳужжатларнинг мурожаатига эътибор берилса, уларнинг барчаси -ğa // -gä жўналиш келишиги кўмагида ясаляпти. Туркий ҳужжатларда бунинг сингари мурожаатнинг ясаляши ўтмиш ҳужжатчилик анъаналарига бориб тақалади. Чунончи, XI юзйилликка тегишли расмий матнларда ҳам бунинг сингари мурожаатни учратамиз: *içtinki yarlıq Arslan Ögägä*. – Ички ёрлик Арслон Ўғара [Тугушева 1972, 247]. Бу эса биз текшираётган расмий матнлар билан қадимги туркий ҳужжатлар ўртасида боғлиқлик ва ҳужжатчилик тақомилида тадрижий юксалиш изчил давом этганини кўрсатади. Бундан-да эски даврларда ҳам мурожаатни кураамиз. Ҳужжатларда келувчи мурожаатнинг изи ниҳоятда қадим кезларга бориб етади. Жумладан, қадимги туркий халқлар давлат аҳамиятидаги бирор бир масала юзасидан кенгаш ўтказар эдилар. Бу кенгашлар “қурилтой” деб юритилган. Ушбу сиёсий атама орқали давлат аҳамиятига молик йиғин тушунилган. Ана шу қурултойлар ҳоқоннинг мурожаати билан бошланар эди. Бунинг янада аниқ-таниқ кўринишини кўк турк ҳоқонларининг битигларидан топамиз. Кул тигин ва Билга ҳоқон битигларига киритилган ёрликлар бошланмасида келувчи унвондан узилмаган шаклда матннинг мурожаат қисми келади. Мана ўша шакл: *Täŋritäg täŋri yaratmış türk Bilgä qağan sabīm. Sabīmın tükäti äsidgil: ulayu ini yägünüm, oğlanım, biriki, oğuşum, bodunum, biryä šadapit bäglär, yïrya tarqat, buyruq bäglär, otuz ... toquz oğuz bägläri, bodunı, bu sabīmın ädgüti äsid, qatıǵdı tiŋlä*. (Кўкдай (улуғвор) Тангри яратган турк Билга ҳоқон сўзим. Сўзимни тугал эшитгил

кетимдаги ини, жияним, ўғлоним, иттифок, уруғим, халқим, ўнгдаги шадипит беклар, чапдаги тархонлар, буйруқ беклар, ўттиз ... тўққиз ўғуз беклари, халқи, бу сўзларимни яхшилаб эшит, диққат билан тингла) [Содиқов 2004, 76–79]. Эътибор қаратилса, ҳокон ушбу ўринда бошқарув тизимида ўз мавқеига эга структураларга мурожаат қилмоқда. Бизнингча, ана шу йиғинларда юрт эгаси томонидан айтилган сиёсий нутқда келтирилган мурожаат тайёр ҳолда давлат ёрлиқларига ҳам кўчган бўлиши керак. Ўрта асрларга келиб у ҳам асрдан асрга сайқалланиб, ихчам бир кўринишга етиб келган.

Юқорида келтирилган ҳужжатларнинг мурожаати бири-бирига яқин туради. Барча расмий матнларда давлат тизимида мавжуд амалдорларга мурожаат қилинган.

Шуни ҳам айтиш керакки, XV асрларда битилган темурийларнинг форс тилидаги ҳужжатлари мурожаатидаги формулярларда туркий ҳужжатларда келувчи *bitikčiyān*, *tuṣūmalan*, *daruğakan*, *aliğdarān*, *qaravulān* сингари мансабдорларнинг атамаси учрайди [Fekete 1977, 64, 72]. Бу темурийлар муҳитида иш юритиш бир қолипда борганини ва расмий матнлар терминологиясида ҳам кўплаб умумийлик бўлганидан бўлса керак.

Шунингдек, кейинги юзйилликларнинг ҳужжатларида ҳам Темур ва темурийлар даври расмий ёзмалари анъанаси давом этганини кўриш мумкин. Хусусан, шайбоний ҳукмдорлардан Абдуллатифнинг 1543 йилдаги ёрлиғидаги мурожаат қуйидагича:

Falak riʼat kāmgar qarīndaš sultānlar bilān qamar talʼat farzandlarğa va sāhibtadbir baeʼtibār beglār taqī ravšan zamir amānat šīʼar vazirlarğa barča oʻn sol içki taşqī kulli xāssa mulāzimlar bilān zābita amaldār aliğdarlarğa – Юксак фалак (сингари) қудратли қариндош султонлар билан ой талаёт фарзандларга ва тадбир соҳиблари, этиборли беклар тагин оқ кўнгил ишончли вазирларга кейин ўнг (ва) чап ички (ва) ташқи

барча хос мулозимлар билан молия бошқармаси зобитлари (ва) олиғдорларга [Чехович 1974, 311].

Умуман, ҳужжатларда мурожаатнинг бўлиши ва юқори мансабли амалдорларга мурожаат қилиниши расмий матннинг олий давлат фармони эканини таъминлаган. Мурожаатдаги қолип-бирикмаларнинг аҳамияти шундаки, ҳужжат битилган даврда давлат маъмурий аппаратида мавжуд мансабларни аниқлашга ёрдам беради.

Шундай қилиб, илк ва ўрта асрлада битилган туркий ҳужжатларнинг мурожаат қисмини қиёсий ўрганиш, ушбу давр расмий битиглари мурожаатида ўзига хос лисоний қолип шаклланганини кўрсатмоқда.

Асосий матн. Девон-махқама идораларига тегишли расмий қоғозларнинг ички қуруми мазмун - моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, бунинг сингари матнларни тўрт қисмга бўлиб ўрганиш тўғри бўлади.

Тарихий маълумот. Асосий матннинг ушбу қисмида ёрлик ёки нишон эгаси, яъни имтиёзга эга бўлаётган ёки бирор мансабга тайинланаётган шахснинг аждодлари олдинги хонлар замонидан бери тархон ёки суюрғол ҳуқуқини олгани ва турли имтиёзларга эга экани ҳақида гап боради. Шу сабабдан, мазкур қисм мазмунини назарга тутиб, уни шартли равшда "тарихий маълумот"деб номладик. Девон-махқама идораларига тегишли расмий ҳужжатларда мурожаат тугагандан сўнг тарихий маълумот бошланади. Одатда, бу компонент дарак мазмунидаги гаплардан тузилган бўлади. Маълумотда имтиёз олаётган шахснинг ёки аждодларининг номи қайд этилади. Ўрта асрларга тегишли айрим девон-махқама идораларига тегишли расмий матнларнинг тарихий маълумот компоненти билан танишиб чиқсак.

Шоҳруҳнинг юртга эгалиги чоғида Ҳирот девон-махқама идораларида 1422 йили битилган ҳужжатнинг асосий матнидаги тарихий маълумот компонети қуйидагича:

Čečäktüdä Totaq arıǵıda Talxan atanıñ mujävuriga bir qoşluq altmış kivi yer suyrǵal berildi lu yıldın başlap ne kim nişanlıñı Ötböri xanaqaǵa şart qılsun kim ersä mäl tilämäsün yasaqluq salmasun küč unǵa tegürmäsün dep pāk nişān bermiş erdik (ШХ, 2-7). – Чечактуда, Тұтақ ариғида, Талхон ота (мозори) нинг мужовурига бир қўшлиқ олтмиш киви ер суюрғол берилди. Аждар йилидан бошлаб, ҳар ким нишонлини (яъни имтиёз олган мужовурни) Ўт Бўри (номли) хонақога аҳд қилсин! Ким бўлса (ҳам) мол сўрамасин! Ясоқлик солмасин! – деб пок нишон берган эдик.

Ушбу маълумотдан имтиёз олувчи шахс Чечакту мавзесидаги Талхон ота мазорининг мужовури экани аён бўлмоқда. Шунингдек, унга берилган биринчи имтиёз лу (аждар) йилида берилгани очиқ ифодаланиб, тарихий маълумот келтирилди.

1469 йили Андижон вилояти бошқарув девонхонасида битилган Умаршайх нишонига тарихий маълумот ҳам Шохруҳ хужжатида келтирилган қайд билан тенг келади:

M(a)rǵīn(a)n bǔzrǵlaridin Mīr Sayid Ahmadǵa M(a)rǵīn(a)n qasabasīdīn burun bir milk baǵī bilä iki qoşluq ekininiñ har ne divānǵa čīqar har tǔrlǔǵ mālīnī suyrǵal berilip erdi (УМ, 4-6). – Марғилон улуғларидан Мир Сайид Аҳмадга Марғилон қасабасидан (бундан) олдин бир мулк боғи билан икки қўшлиқ (12 гектарли) экинининг ҳар қандай девонга келадиган (солиқлардан озод қилиниб), ҳар турли молини суюрғол берилган эди.

Мазкур маълумотдан имтиёзга эга бўлган киши марғилонлик Мир Сайид Аҳмад экани, у олдиндан 12 гектар (*iki qoşluq*) экин майдонидан ва боғидан келадиган даромадан тўланадиган солиқлардан озод этилгани хабар берилди. Ушбу маълумот билан Мир Сайид Аҳмад бурунги замонлардан буён суюрғол имтиёзига эгаллиги қайд этилди.

Олтин Ўрда ҳукумдорларига қарашли девонхоналарда битилган девон-маҳкама идораларига тегишли расмий

хужжатларда ҳам асосий матннинг маълумот компоненти хужжатларнинг ажралмас қисми сифатида доимо мавжуд бўлади. Масалан, Темур Қутлуғ ёрлигидаги тарихий маълумот компонентига эътиборимизни қаратсак:

Bu yarliǵnı tuta turǵan Mamatnıñ, (!) öbägä atalarını burunǵı kečkän Sayıñxan çaǵındın beri bayra yarlıǵ rāst tarxanlıq yosunıça yürüp atası Xāji Bayram Xōjanı biziñ xan aǵalarımız suyuqab tarxan qılǵan järgäsın aqlata ötüندی. - Бу ёрликни тутиб турган Муҳаммаднинг аждодларини бурунги ўтган Сайинхон (Ботухон) вақтидан бери байза (ва) ёрлик (ли) ҳақиқий тархонлик йусунча юриб отаси Ҳожи Байрам Ҳўжани бизнинг хон оғала, имиз сийлаб, тархон қилган (энди ўзини) навбати (етганини) ақлатиб (ўзини ҳам тархон қилишимизни сўраб) ўтинди (TQ, 12-18).

Ушбу баёндан Муҳаммаднинг ўтмиш аждодлари Ботухон (Сайинхон) замонидан бери тархонлик ҳуқуқига эга бўлгани ҳақида маълумот берилди. Темур Қутлуғ даврида эса Муҳаммаднинг ҳам тархонликка навбати етгани айтилди. Туркий хужжатларда ушбу тартибда маълумот бериш XII аср расмий матнларида ҳам учрайди. Хусусан, Шарқий Туркистондан топилган уйғур бекларининг ёрлиқларида мазкур шакл *burunǵı bu xanlar çaǵıntın berü...* тарзида келади (ДТС 1969, 126). Ушбу қолип *burunǵı kečkän Sayıñxan çaǵındın beri...* иборасига тенг келади. Бу эса уйғур хатидаги туркий хужжатларда қадимги анъана, изчиллик давом этиб келаётганини намоён этади.

XIV- XV асрларда уч катта жуғрофий худудда (Олтин Ўрда, Хуросон, Моварауннахр) битилган уйғур хатидаги хужжатларнинг тарихий маълумот қисми таҳлили мазкур давр хужжатларида тарихий маълумот бир хил андозада бўлганини, бу андоза қадимдаёқ туркий муҳитда шаклланганлигини ва маълумотнинг барчаси хабар характеридаги қўшма гаплардан тузилганини кўрсатди. Энди темурийлар даврига оид хабар

хатидаги баъзи имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг тарихий маълумот қисмини тадқиқ этсак.

Араб ёзувидаги туркий расмий матнларда уйғур хатидаги давлат ҳужжатлар каби, маълумот янги жумла билан бошланмайди. Балки ҳужжат киришидаги мурожаатнинг давоми сифатида *vāqif* ва *āgāh bolsunlar kim* ёки *ma'lum bolsun kim* каби иборалар билан тарихий маълумот бошланади. Масалан, Темурнинг 1400 йилдаги нишониди:

Vāqif va āgāh bolsunlar kim asar davlat xavālīq va atvār duaguylīq va af'al xabaxuyliq xayrihavax qadimiy janab fazilat ši'ar faqāhat asar Sirājiddin šayxni nasia hal va chahar amalidan zāhir va xuyida kōrūndi

- Хабардор ва огоҳ бўлсинларки, улуг давлат нишонли ва дуогуй феълли ва гўзал хулқли, хариҳоҳ, қадимий жаноб, фазилат шоир, шариат қонунлари билимдони Сирожиддин Шайхни (нг) ҳаётӣй ҳолатидан ва ҳаракатларидан (бизнинг содиқ кишимиз эканлиги) зоҳир ва равшан кўринди.

(Бартольд 1904, 267).

Ушбу маълумотдан ангишилдики, Сирожиддин Шайх биринчи маробаба имтиёзга эга бўлаётгани учун, унинг яхши фазилатлари маржудлиги ва имтиёзга ҳақли экани баён қилинди.

Шайбоний хонларнинг араб ёзувидаги ҳужжатларида ҳам маълумот *ma'lum bolsunkim* ибораси билан бошланган (Қаранг: Чеховч 1974, 311). Ана шу ибора татар хонларининг расмий битигларида ҳам учрайди (Усмонов 1979, 230). Шунингдек, мазкур давр форс тилидаги расмий матнларнинг тарихий маълумот қисми араб ёзувидаги туркий ҳужжатларники кабидир. Бунда туркий расмий қоғозлардаги *vākif* ва *āgāh bolsunlar kim* ёки *ma'lum bolsunkim* ибораси ўрнида, форсча *vākif gardanid bidānandki* ёхуд *bidānandki* каби иборалар билан бошланади (Қуйидаги ноширларнинг ҳужжатларига қаранг: Busse 1959, 149, 151, 154, 162; Егани 1975, 78). Бу эса мазкур давр ҳужжатларининг тили бошқа-

бошқа бўлишига қарамай, форс ва туркий муҳитда иш юритиш қоғозлари бир қолипда ва бир хил тизимда бўлганидан дарак беради.

Имтиёз берилгани ҳақида билдирув. Расмий матнларнинг ушбу қисми тарихий маълумотдан кейин келади. Унда маълумотда номи баён қилинган шахс имтиёзга эга бўлгани маълум қилинади. Мазкур қисм уйғур ва араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи барча ҳужжатларда янги жумла билан бошланади.

Темур Қутлуғ ёрлиғида Муҳаммад ва унинг авлодларига имтиёз берилганини эълон қилиш куйидаги баёнда берилган:

Ersa ötülin yöb körub Mahmat (!) bizin suyrğal bolub tarxan bolub tursun tedimiz bu kündin ilgärü Qirüm bila Qirq Yernün tümanida Sudaq atlıg kentnin javarında burunğı zamandın berü muta'did (!) tarxan bolğan Indinçi (!) qalası (!) bilā mašhur bolğan salasıdın šar'ı qabala yosunıça yer sıvları bilā Mahmatnün oğlanları ilki Haji Mahmat va Mahmudnı (?) āzad tarxan bolsun

- (биз) Эса ўтинчини ҳақ кўриб Муҳаммад бизнинг суюрғол бўлиб, тархон бўлиб турсин! Дедик. Бу кундин олдин Қрим билан Қирқ Ернинг туманида Судақ номли шаҳарнинг ёнида бурунги замондан бери кўп мротаба (Муҳаммаднинг аждодлари) тархон бўлган Индинчи қаласи (номи) билан машхур бўлган қишлоғидан шаръи васиқа йусинича ер сувлари билан Муҳаммаднинг ўғиллари –каттаси Ҳожи Муҳаммад озод тархон бўлсин!

(ТҚ, 19-28).

Темур Қутлуғ мазкур баёнда Индинчиқаласи номи билан маўхур бўлган қишлоғдан, шаърий васиқа йусинича ер – сувлари билан Муҳаммаднинг ўғиллари Ҳожи Муҳаммад ва Маҳмадни озод тархон деб эълон этди.

Шохруҳ нишонидаги эълонида имтиёз аввал берилган нишон йусинича давом этиши айтилади:

Burunğı niš (ā) n yosunı bila ud yildın başlap öt Böri altnıš biri yernı suyrğal yosunı bila najib xanqağa šart qılsun

- Бурунги нишон йўсини билан сигир йилидан бошлаб, (тагин) Ўт Бўри олтмиш бири ерни суюрғол йўсини билан улуг хонақога аҳд қилсин!

(ШХ, 7-9).

Юқорида қайд этилган ҳар икки ҳужжатда эълон буйруқ маъмунидаги гаплар билан ҳосил қилинган эди. Умаршайх нишонида эса ушбу қисм хабар характеридаги жумла билан бошланиб, буйруқ мазмунидаги гап билан якунланади

Emdi uy yilida riğayat qilib qasabaduz altun tavači tartusini taği suyrğal berildi emdi bu tarixta berilganni uy yil šaval ayinin yigirma yitisidin başlap burunğı soyurğalini taği berilgan nišanı yosunı bila musallam tutup (tutsun) ...

- Энди сигир йилида лутф қилиб, қасабадан ўттиз олтин (микдорида) тавочи тортиғи ҳам инъом қилиб берилди. Энди бу тарихда (инъом қилиб) берилганни, аввалги суюрғолини ҳам (сўнг) берилган нишони йўсини билан хотиржам тутиб (тутсин)...(УМ, 6-9).

Ушбу нишон эълонида олдин берилган (12 гектарли экини ва боғидан солиқ олмаслик) имтиёзга яна ўттиз олтин микдоридаги тавочи тортиғи ҳам инъом қилинганлиги айтилди.

Араб ёзувли туркий расмий матнларда ҳам эълон ҳужжатларнинг ажралмас қисми сифатида мавжуд бўлган. Араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи туркий ҳужжатларнинг барчасида мазкур қисм учрайди. Темур Кўрагоннинг сирноқлик Сирожиддин Шайх номига битилган нишонида ушбу қисм тубандагича:

Binān alayhi ināyat pādšāxānamiz va iltāf husravānamiz arzanī tutub šayxul islam bila istiqlāl qilib sarafrāz etduq. Киракки мазкур вилайатнын тамам шайх арбаб ашраф ва аърафлары иззат икрам ва тавқыр ихтирамини кама йанбағы бажа кылсынлар дэб сағларыға Ордакэнт арығыдын биртэпа йэр ва Қызыл Тал арығыдын бир тэпайэр ва ҳам Сирдарйадын чықарған Туман арығыдын бир тэпа йэр ва ҳам Бозгэл Озак

арығы Чихил Тоғайдын бир тэпа йэр зираат қылсунлар - Шунга биноан, шохона иноятимиз ва хусравона илтифотимиз арзани тутиб, шайхул ислам (мансаби) билан, мустақил қилиб сарафроз этдик!

Керакки, мазкур вилоятнинг барча шайх, арбоб, улуғлари ва билимдонлари (Сирожиддиннинг) иззат икромини муносиб тарзда бажо (ўринли) қилсинлар деб, (унинг) хўжатиға Ўрдакент ариғидан бир тепа ер ва Қизил Тол ариғидан бир тепа ер ва тагин Сирдарёдан оқадиган Туман ариғидан бир тепа ер ва шунингдек, Бузгил Ўзак ариғи- Чихил Тоғайдан бир тепа ер (га) зироат (деҳқончилик) қилсинлар, (Бертольд 1904, 267).

Эълонда Сирожиддин Шайх шайхул ислом мансабига тайинланганлиги ва шунингдек, Шайхга инъом қилинган ерларнинг сатҳи (бир) тэпа), уларнинг қаерда экани ҳам аниқ баён қилинди. Араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларида эълннинг ушбу шакла учраши XIX асргача давом этди. Масалан, Хева хони Муҳаммад Аминхоннинг 1854 йилдаги ёрлиғида:

Qaraqalpak ulusidin Xitay Yeki Šayh tırasıǵa aqası Matanbiy ornıǵa biy qılıb nišan āliyšān suyurǵal qıldıuq - Қарақалпоқ улусидан Хитой (уруғи) Еки Шайх тирасига акаси Матанбий ўрнига бий қилиб олий нишон суюрғол қилдик! - (Брегеля 1967, 431).

Мазкур ёрлиқ Қорақалпоқ улусидан Хитой уруғига бий тайинлаш муносабати билан берилгани учун, Барак Ботир (унинг номи тарихий маълумотга келади) акаси матанбий ўрнига бий қилиб, тайинлагани эълон қилинди.

Шундай қилиб, XIV-XV аср уйғур ва араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи барча давлат ҳужжатларда имтиёз берилганлигини эълон қилиш мавжуд бўлган.

Турли тўловлардан озод этиш ҳақидаги қайд. Имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг ушбу қисмида тархонлик ёки суюрғол ҳуқуқига эга бўлган шахс мамлакатда

мавжуд барча солиқ ва тўловлардан тўлалигича ёки қисман озод этилгани баён қилинади. Мазкур солиқ ва тўловлар номи расмий битиг матнида ифодаланган бўлади. Яна ушбу қисмда имтиёз олган шахсга ҳеч ким зиён етказмаслиги ва унга тегишли мол- мулкни куч билан тортиб олмаслиги ҳам олоҳида таъкидланади. Бу жиҳатдан, Темур Кутлуғ ёрлиғи алоҳида аҳамият касб этади. Чунки у XV аср иккинчи ярмида Олтин Ўрда давлатида мавжуд барча тўловларни қамраб олгани билан қимматлидир. Мана ўша қисм:

Bularniñ yer suvlarıña bāğ bāğčalarıǵa hammam tegirmänlärigä tasarruf qıla turğan yerlärigä burundın qalğan azadlarıǵa basa salalarıǵa sabančı ortağçılarıǵa kim kim ersä küč avğa tegürmäsün. Yolsuz yerdä nemälärini tartib almasun (!) almasunlar borla tamğası en kinči üskü bol qurtı anbar (!) mālī endir haqı tabanlıq qışmat qub/č/r yasağı qalan musamma salıq borj xarj almasunlar barur (!) kelüridä kirür čıqarıda Qırında Kafadä qayuma türlüğ narsa alurida satarida tamğa tartanaq almasun tarxanlıq tabanlıq yol haqı qaravullıq tilämäsünlär tavar qaraların ulaq tutmasun qonaq tüşül tüşürmäsünlär susun ulufa tilämäsünlär qayu ma türlüğ zahmat va mavinat va avarizadardın mason va maxrus bolsunlar enč turub tınčlıq bilä şām u sabāh avqatı şarıfläridä bizgä dağı biziñ uruğ-uruğimızǵa du’a alqış etä tursun - Буларнинг ер-сувларига, боғ-боғчаларига, ҳаммом тегирмонларига тасарруф қилиб турган ерларига, бурундан (Маҳматнинг оталаридан) қолган озод (солиқ солинмайдиган мулк)ларига, шунингдек, қишлоғларига агар ким бўлса (ҳам) куч билан авга келтирмасин. Ҳақсиз тарзда нарсаларини тортиб олмасинлар! Бурло тамғаси, эн кинчи уску, буғдой, омбор моли, хирмоқ ҳақи, жон солиғи, улуш, кубчур ясоғи, қалан номли солиқ, бурж харж олмасинлар. Борар- келарида, кирар- чиқарида Қримда Кафада ҳар қандай турли нарса оларида (ва) сотарида тамға тартаноқ олмасин. Тархонлик, жон солиғи, йўл ҳақи, қоровуллик тиламасинлар. Қўноқ учун тунаш жойи бермасинлар. Озиқ- овқат, ем- хашак сўрамасинлар. Ҳар

қандай турлик қийинчиликлар ва оғир тўловлар ва қўшимча солиқлардан ҳимоя ва муҳофаза бўлсинлар. Хотиржамтутиб, тинчлик Билан туну кун қимматли вақтларида, бизга тагин бизнинг ўруғ-ўруғимизга дуо (ва) олқиш айтиб турсин. (ТК, 28-50).

Мазкур баёндан англашиладики, тархонлик ҳуқуқига эга бўлган Муҳаммад ва унинг ўғиллари турли хил тўлов ва солиқлардан озод этилди; унга тегишли чорақор деҳқонларни зўрлаб овга чиқармаслиги ва Қрим, Кафа (Федосия) шаҳарларида нарса сотганда ёки олганда савдо солиқлари (tamğa tartanak) олинмаслиги ҳам айтildi. шунингдек, қора молларини юк ташиш учун олинмаслиги (tavar qaralarin ulaq tutmasun), қўноқ учун тунаш жойи берилмаслиги (qonaq tüşül tüşürmäsünlär) ҳам таъкидланди. Бу кезларда қорамолларни юк ташиш учун олишлик кенг тарқалган кўринади. Негаки, бу каби ифода шакли (Формулировка)ни темурийларнинг форс тилидаги давлат ҳужжатларида ҳам учратамиз:

Elčiyān va yamčiyān saharpāyān išānrā ulağ nagirnad va dar manāzil va baqa ānān nazul ninmayand - Элчилар ва ёмчилар (қора) молларини улоқ учун олмасин ва улар (имтиёз ҳуқуқига эга кишилар) манзиллари ва жойларидан жойи бермасинлар. (Егани 1975).

Темурийлардан Султон Маҳмуд ёрлиғидаги ушбу шакл айнан Темур Қутлуғ ёрлиғидаги tavar qaralarin ulaq tutmasun, qonaq tüşül tüşürmasünlar иборасига тенг келади.

Уйғур ёзувидаги Шохруҳ нишонида ҳам имтиёз олувчи шахс қайси тўловлардан озод этилгани қисқа ва аниқ баён этилган:

kim kim ersä māl tilämäsün yasaqluq salmasun küč avğa tegürmäsün basa Ismāil mujāvurniñ evi barisī tutub qonub alsun - Агар ким бўлса (ҳам) мол сўрамасин! Ясоқлик солмасин! Зўрлаб овга келтирмасин! Тагин Исмоил мужовриниң оила барчаси (хона қони) эгаллаб, жойлашиб олсин! (ШХ, 9-11).

Темур Қутлуғ ёрлиғининг мазкур қисмида Олтин Ўрда давлатида мавжуд барча тўловлар баён қилинган эди. Шохруҳ

нишонида эса ушбу қисм умумий шаклда, яъни мол ва ясоқлик олинмаслиги тарзида айтилади. Чунки бу даврда ҳар қандай солиқлар —мол деб аталар эди. (Қаранг: Петрушевский 1960, 373). Шунинг учун баёнда қисқа қилиб, мол (солиқлар) олинмаслиги ифодаланади. Шунингдек, куч билан овга келтирилмаслиги ва Исмоил оиласи билан хонақога жойлашиб олишлиги ҳам таъкидланди.

Юқоридаги баёнларга яқин қисм Умаршайх нишонида ҳам учрайди:

Yilda yanī niṣān tilāmāyin bu niṣān bilā yīl sayu heč türlüg salīq salmayīn daftarlārgā sūrsūn özi alīb yisūn heč kiṣi māl taru tilāmāsūn küč avğa tügürmāsūn. - (ҳар) йилда янги нишон сўрамасдан мазкур нишон билан йил бўйи ҳеч турли солиқ солмасдан (ҳисоб-китоб) дафтарларга ёзилсин. (экинидан келадиган фойдани) Ўзи олиб есин. Ҳеч киши мол, дон тиламасин. Куч билан овга келтирилмасин. (УМ, 10-12).

Темур Қутлуғ ва Шохруҳ нишонида бўлгани каби мазкур баёнда ҳам имтиёз эгаси зўрлаб овга чиқарилмаслиги (куч авға тугурмасун) ва ҳеч қандай солиқлар олинмасдан девондаги қирим-чиқим дафтарларига қайд этилиши баён қилинди. Шу билан бирга, юқоридаги ҳужжатлардан фарқли ўлароқ, Умаршайх нишонида ҳар йилда янги нишон талаб қилнмаслиги (yilda yanī niṣān tilāmāyin) таъкидланди.

Араб ёзувли имтиёз ҳуқуқини берувчи расмий матнларда ҳам уйғур хатли ҳужжатлардаги ҳолни кузатамиз. Масалан, 1400 йилда битилган Амир Темур нишонидаги турли тўловлардан озод этиш қисмига эътибор берайлик:

va digar anga tarxanlar arasında tarxan marfu'al qalam bilib xarj xarajatdīn va alīq va salīq va mardikārdin fi kulli vajun savai va mustasnā bilsūnlār va har yīlinda yanī niṣān farvānačī talab qīlmasunlar — Ва унга бошқа тархонлар орасида (солиқлар) рўйхатидан озод этилган тархон (бўлиб), ҳар қандай вазиятга (бошқа тархонлар каби) баробар харж хараатдан ва олиқ ва солиқ ва мардикордан мустасно бўлсинлар. Ва ҳар йилда

Парвоначи янги нишон талаб қилмасинлар! (Бартольд 1904, 267).

Темурнинг мазкур нишонида Умаршайх нишонигаги каби имтиёз эгасидан ҳар йилда янги ҳужжат (yaŋi nišan) талаб қилинмаслиги айтилди ва шу билан бирга олиқ-солиқлардан, мардикор беришдан озод этилди.

Шундай қилиб, уйғур ва араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи ҳужжатларнинг турли тўловлардан озод этиш қисмини таҳлил этдик. Агар эътибор берсак, расмий матнлардаги ушбу қисмларнинг барчаси буйруқ майлидаги гаплардан ташқил топганини кўрамиз. Шунингдек давлат ҳужжатларининг мазкур қисмида тайёр ифода шакллари (küç avğa tegürmäsün), мазмун жиҳатдан бир-бирига яқин гаплар (yïlda yaŋi nišan tilämäsün: tavar qaraların ulaq tutmasun) қўлланилганини кузатамиз. Бу эса XIV-XV асрда имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатлари битиш бир қолипда олиб борилганини ва расмий ҳужжатларнинг аниқ ифода шакли бўлганини кўрсатади.

Ҳужжат тасдиғи. Одатда, асосий матннинг ушбу қисмида имтиёз олувчи шахс турли тўловлардан озод этилгани баён этилгандан сўнг ҳужжатнинг тасдиғи ҳақида маълумот келади. Мазкур қисм хабар конструкцияли гапдан ташқил топган бўлади. Темур Қутлуғ ёрлиғининг тасдиғи тубандагича: deb tuta tururğa altun nişānlıq al tamğalıq yarlıq berildi. - деб тутиб туришга олтин белгили қизл мухрли ёрлиқ берилди. (ТҚ, 50-52).

Шохрух нишонида ушбу қисм содда шаклда баён этилади: dep niş(ā)n berildi - деб нишон берилди. (ШХ, 12).

Умаршайх нишонида тасдиқ ҳужжат ёзилиш санаси билан қоришган ҳолда келади: dep muhurluğ nişān butuldi - деб мухрли нишон... тугалланди. (УМ, 12).

Юқоридаги ҳужжатлардан Олтин Ўрдада битилган Темур Қутлуғ ёрлиғида тасдиқ ёрқинроқ намоён бўлган. Яна ҳар учала расмий матн тасдиғи ҳам deb ёрдамида ҳосил қилинди.

Араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларидан ушбу қисмини топмадик. Араб ёзувли расмий матнларда имтиёз эгаси турли тўловлардан озод этилгандан кейин, тўғридан-тўғри ҳужжатнинг ёзилган санаси – тарих келади. Хусусан, Темурнинг 1400 йилдаги нишониди: *dep saqa bu nišan mubārak bitildi*. - деб 803 да бу нишан муборак ёзилди. (Бартольд, 1904, 276).

Бизнингча, Туркистон минтақасида битилган араб хатли туркий ҳужжатларда тасдиқ ифодаланиши урф бўлмаган кўринади. Чунки мазкур муҳтда ёзилган расмий матнларда тасдиқни топмадик. Аксинча. Олтин Ўрда ва ундан кейинги татар хонларининг араб ёзувидаги расмий битигларида тасдиқ ҳужжатларнинг ажралмас қисми сифатида мавжуд бўлган (Бу ҳақда қаранг: Усмонов 1979, 252-256). Тасдиқ асосан, Дашти Қипчоқ минтақасида битилган расмий қоғозларда расм бўлган. Буни уйғур хатидаги ҳужжатлардан Олтин Ўрдада ёзилган Темур Қутлуғ ёрлиғида тасдиқ ёрқин ифодаланганидан ҳам билса бўлади.

Уйғур ёзувидаги давлат ҳужжатлар тасдиғида учровчи *tamğa*, *nišan*, *muhur* истилоҳлари ушбу ўринда муҳр (печать) маъносида келяпти. Бу атамаларнинг мазкур қисмида келиши расмий матннинг тасдиқланганлигига ишорадир.

Тарих. Тарих ҳужжатларнинг сўнги қисми ҳисобланади. У расмий матн битилган жой ва вақтни ўз учига олди. Расмий қоғоз, қаерда ёзилгани ҳақидаги маълумот барча уйғур ва араб ёзувидаги ҳужжатларда мавжуд бўлади. Расмий матн тарихида аввал сана, сўнг битилган ўрни хусусидаги маълумот келади. Қуйидаги Темур Қутлуғ ёрлиғининг тарихини кўрсак

Tarix säkiz yüzdä bars yili ša'ban ayiñiñ altinči (!) küñidä Uzu suyiñiñ kanārīda Mujavvaranda erürdä bitildi - Тарих саккиз юзинчи йўлбарс йили шаъбон ойининг олтинчи куни, Днепр дарёсининг бўйида Мужаваранда эканимизда битилди. (ТК, 52-55).

Мазкур хатимда олдин ҳижрий ҳисобда сана (tarix sākiz yūzdā) сўнг ттуркий мучал ҳисобидаги йил номи (bars yīlī), яъни бунда ҳижрий санаи билан мучал ҳисобининг ўрни алмашган. Қолган тартиб Тўхтамиш ёрлиғи тарихи кабидир.

Темурийларнинг уйғур ёзувидаги давлат ҳужжатларида ҳам тарих мавжуд. Фақат мазкур ҳужжатларда Олтин Ўрда давлати ҳужжатларида учрайдиган erürdā (эканда, бўлганда) сўзи темурийларнинг расмий матнлари тарихида иштирок этмайди. Масалан, Шохруҳ нишонида:

Tarix sākiz yuz y(igi)rmi bešdā ud yīl muharram ayīnīn y(igi)rmi ikkisidā Baği Šaharda bitildi. - Тарах саккиз юз йигирма бешда, сигир муҳаррам ойининг йигирма иккисида Боғи Шаҳарда ёзилди (ШХ, 12-13).

Мазкур хатмнинг тартиби Темур Кутлуғ ёрлиғидаги тарих кабидир.

Андижонда битилган Умаршайх нишонининг тарихи юқорида таҳлил қилинган ҳужжатлар хатимидан фарқ қилади:

uy yīl šaval ayīnīñ yigirmi sākizi Andigāndā bütüldi. - Сигир йил шаввол ойининг йигирма саккизи (да) Андижонда тугалланди (УМ, 12-13).

Бу тарихда ҳижрий ҳисобдаги сана битилмаган. Шунингдек, расмий матнлар охирида келувчи bitildi (ёзилди) ўрнида bütüldi, яъни тугалланди феъли келган. Демак, Умаршайх нишони тарихи олдинги ҳужжатларга нисбатан, қисқа тарзда ифодаланган.

Эътибор берсак, юқорида тадқиқ қилинган уйғур хатидаги ҳужжатларнинг барчасида тарих қўшма гапдан ташкил топган. Шу билан бирга, расмий матнларда йил санаси ва мучал ҳисоби туркийча, ой номлари эса арабча вариантда берилади. Мазкур ҳолатни араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи расмий битиглар тарихида ҳам кузатамиз. Хусусан, шайбонийлардан Абдул- Латиф нишонида хатим бундай: šaval ayīnīñ üčidā tavušqan yīl tarīx toquz yūz elikdā nišan bitildi -

Шаввол ойининг учинчисида куён йил тарих(нинг) тўққиз юз элигида нишон ёзилди. (Чехович 1974, 312).

Мазкур хатимда ой номи (šavval) кейин мучал ҳисобида йил (tavuškan yil) ва шундан сўнг ҳижрий ҳисобда сана (tarix toquz yüz elikdā) келмоқда. Ушбу тарих юқорида таҳлил қилинган уйғур ёзувидаги расмий матнлар хатимидан тартиби ўзгаргани билан фарқланади. Шунингдек, ҳужжат битилган жой ҳам кўрсатилмаган. Нишон сўнгида тарих араб рақамида ҳам қайд этилган.

XIX асрга оид расмий матнларда тарих бир қадар кенгайганини кўриш мумкин. Мисол сифатида, Хева хони Муҳаммад Аминхоннинг 1854 йилдаги ёрлиғи хатмига эътибор берайлик: tarix hijriy miñ dağı iki yüz yetmişdā erdikim Xavārizim eram bazm dārus saltanasidā rabiussaniyning on yetilānčisidā dušanba kuni muvāfiq siğir yilī bu yarlīq āliy marqum boldī - Тарих ҳижрий бир минг икки юз етмиш эдики, Хоразм-эрам (жаннат) базм дорус салтанат уйи)да рабиус сонийнинг ўн еттинчисида душанба куни, сигир йилига мувофиқ 1270 да мазкур олий ёрлиқ ёзилди. (Брегеля 1967, 431)⁴.

Мазкур хатимда ёрлиқ битилган сана, макон, ой ва кун кўрсатилди. Шу билан бирга, ҳижрий ҳисоб араб рақамлари билан ҳам қайд этилди. Буларнинг барчаси XIX аср расмий матнларида тарихнинг такомилдан дарак беради.

XV-XVI асрда туркий мучал ҳисоби мусулмон оламида кенг тарқалган кўринади. Чунки форсий тилдаги расмий матнлар тарихида ҳам туркий мучални кўриш мумкин:

az ibtidāi piči yil mutabiq sana 1114. - Сана 1116 га мувофиқ маймун йилидан бошлаб...

⁴ “Xavārizim eram bazm”- Хева хонларининг ҳужжатлардаги Хоразмнинг сифат (эпитет)и; ушбу ўринларда Хаваразм дейилганда пойтахт Хева шаҳри назарда тутилди. (Қараев, Брегеля 1967, 298).

Бу каби форс хужжатларида учрайдиган тарихни можор шақшуноси Л. Фекети "turkischen datum" (туркча сана) деб атаган (Fekete 1977, 34).

Шундай қилиб, XIV-XV асрларда битилган уйғур ёзувидаги хужжатларни ва араб хатидаги баъзи туркий расмий матнлар тарихини кўздан кечирдик.

Мазкур давр расмий битигларининг барчасида, хатим тартиби турлича бўлишига қарамай, тарих учрайди. У хужжат санаси ва макони ҳақида маълумот берувчи ажралмас қисмдир. Хуллас, юқорида XIV-XV асрга оид имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат хужжатлари ва қиёс сифатида араб хатидаги айрим туркий расмий битигларматнининг ички тузилишини таҳлил этдик. Таҳлил, мазкур давр хужжатларида ўзига хос муайян лисоний қолип шаклланганини кўрсатди. Расмий қоғозларда лисоний қолип, анъанавий таркибий қисмларга эга эканида кўринади (2 ва 3-жадвалларга қarang. Уларни Олтин Ўрда хонларининг мактублари матнининг ички тузилишига қиёсланг; Султанов 1978, 246). Расмий матнлар кириши ва асосий матнида муайян андаза бор. Шунингдек, албатта хужжат рақам этилган сана ва макон кўрсатилган, тарих мавжуд бўлган. Уйғур ва араб хатидаги имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат хужжатларини ва форсий тилдаги айрим расмий битигларни қиёсий ўрганиш, теурийлар муҳитида иш юритиш икки тилда бўлишига қарамай, расмий матнлар тартиб бериш бир қолипда борган, деган хулосани беради. Чунки имтиёз ҳуқуқини берувчи туркий, форсий муҳитда девон қоғозлари тартиб беришнинг ўз қонун-қоидалари шаклланганини ва қатъий меъёрга эга эканини намоён қилади.

ХАЛҚАРО ДИПЛОМАТИК ЁЗИШМАЛАР ВА ЗАФАР БИТИГЛАРИНИНГ МАТН КОМПОНЕНТЛАРИ

Усмонли турк давлатининг дипломатик хужжатлари тадқиқига бағишланган илмий асарларда дипломатик матн иккига бўлинади: 1. *Narratio et dispositio*. 2. *Sanctio et corroboratio* (Қаранг: Rechman, Zayaczkowski 1968). Дипломатик матнлар мактуб йўлланган шахсга салом билан бошланади. Шундай ёзишмалардан бири, Олтин Ўрда хони Улуғ Муҳаммаднинг турк султони Мурод II га ёзган мактубидаги саломлашувни келтирамиз: *Muhammadin ġāzi Muratqa salam* (Қаранг: Султонов 1975, 282). Биз ўрганаётган хужжатлардан Тўхтамиш ёрлиғи ҳам мактуб ҳисобланади. Лекин у икки тенг томонларнинг ёзишмаси эмас, балки хоннинг тобе қиролга йўллаган ёрлиқ – мактубидир. Шу сабабдан, унда саломлашув ифодааланмаган.

Абу Саиднинг оқ қўюнлилар султони Узун Ҳасанга йўллаган битиги айрича ўрин тутади. Эски ўзбек тили(“чиғатой туркийси”)даги 76 қаторли ушбу битиг уйғур хатида ёзилган бўлиб, ҳар қатори араб ҳарфлари билан изоҳлаб чиқилган (Kurat 1940, 119–134, 196–200).

1467 йили Абу Саид Мирзонинг оқ қўюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга йўллаган ёрлиқ-мактубида ҳукмдорнинг ўзига мурожаат қилинади: *Hasan beggā salām tegāč, söz ul-kim*. Ҳасанбекка салом дегаҳ, сўз ул-ким. Чунки ушбу хужжат дипломатик ёзишма бўлгани боис, мурожаат Ҳасанбекка қаратилмоқда.

Кириш қисмини уч компонентга ажратиш мумкин. Биринчиси – унвон. Унвон битиг(*söz*)нинг кимга тегишлилиги (ким томонидан ёздирилаётганлиги)нинг қайди, унинг ким томонидан ёзилаётганлигини далилловчи ёрлиқ (*Sultān Abu Sa‘id Kōrāgān sözüm*) кўринишида берилган. Бу Ҳарб хужжатшунослигида қабул қилинган адресант(*intitulatio*)га тўғри келади.

Маълумки, ислом даври ёдгорликлари, хусусан, ўша замонларнинг расмий ёзмалари, анъанага кўра, басмала (бисмиллох) билан бошланар эди. Абу Саид битиги эса бундай эмас. Битиг Sultān Abu Saʿid Kōrāgān sōzūm унвони билан бошланган.

А.П. Григорьев ўрта аср хужжатларининг тузилишини тадқиқ этар экан, туркий тилдаги хужжатлар басмала билан берилмаганлигининг сабабини битигларнинг ёзувига боғлайди. Унинг фикрича, басмала фақат араб ёзувли хужжатлардагина берилган. Уйғур ёзувли хужжатлар эса басмала билан бошланмаган (Григорьев 1978, 208–209).

Бизнингча, теурийлар давридан қолган ёрлиқларнинг, хусусан, Абу Саид битигининг басмала билан берилмаганлигига сабаб бу эмас. Бунинг икки сабаби бор. Биринчидан, мазкур битиг туркий хужжатчиликнинг энг эски анъаналарига риоя қилган ҳолда тузилган. Иккинчи сабаби, унинг расмий хужжат эканлигида. Одатда, бундай унвон бошқа мактубларда учрамайди. Аммо ушбу битиг ҳукумдорнинг иккинчи бир ҳукумдорга бераётган ёрлиғидир. Шунинг учун у ана шундай унвон билан бошланмоқда. Унвонни басмаладан кейин келтириш, иккаласини бир матнда қўллаш эса мантиққа зид. Басмала билан бошланган расмий ёзмаларнинг бошламаларини қараб чиққан киши фикримизга қўшилажаги тайин.

Иккинчи компоненти – адресат (*inscriptio*), қабул қилувчи томон. Ушбу компонентда хат йўлланаётган кишининг оти, унинг кимга юборилаётгани (*Hasan beggä*) қайд этилган.

Киришнинг учинчи компоненти – саломлашиш (*salutatio*). Бу компонентда хат йўлловчининг саломи баён қилинган. Бу компонент матнда пайт эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гапи кўринишидадир (*salām tegäč*).

Билдирилган саломдан кейин *söz ul-kim* жумласи билан мақсадга (асосий қисмга) ўтилади.

Энди, Тўхтамиш ёрлиғининг асосий матнини таҳлил этсак. Хужжат матни мазмун – моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, учга бўлиниб ўрганган маъқул. Чунки мазкур ёрлиқ имтиёз ҳуқуқини берувчи хужжат бўлиши билан бирга, хонлар ўртасидаги ёзишма (мактуб) ҳамдир. Шунинг учун мактуб матни тузилиши соф имтиёз ҳуқуқини берувчи хужжатлар (ТҚ, ШХ, УМ) дан фарқланади. Тўхтамиш ёрлиғи матнини хабар- билдирув, шартли келишув ва тасдиқлаш каби қисмларга ажратиш мумкин (Қаранг: Султонов 1978, 246).

Хабар – билдирув. Ёрлиқда мурожаатдан сўнг асосий матннинг хабар – билдирув қисми келган. Мазкур қисмда мамлакатда содир бўлган воқеалар ҳақида гап боради. Ушбу қисм баёнининг ўзи ҳам хабар маъносидаги жумлалардан ташкил топган бўлади. Тухтамиш ёрлиғи хабар – билдирувини тўлалигича келтирамиз:

Uluğ oruṅğa olturğan yärgäsini aqlatu Uluğ орунға олтурған йарғасин аqlату Qudlu Buğa Hasan başlı elçilər idük erdi sän taqı keläciginni bizgä idin erdi burunğı yıl Bekböläd Xüjamiddin başlı bir neçä oğlanlar Begiṣ Turduçaqberdi Dāvud başlı beklär Edüğü atlı kişini T (e) mirgä aldirtin çaqırub emişlär ol til tirlä keldi erdi alarnıñ ala köñül bilä til iyib el qırıǵıǵa yetä kelgänlä aqlap yığılıp sançışmağa turğanda ol yaman kişilär burun täbirägändin el tarbip ol iş taqı ol çaqlı bolğan yärgäsi ol erdi täñri bizni yarlıqab duşmanlıq qılğan Bekböläd, Xujamiddin, Begiṣ, Turduçaqberdi, Dāvud başlı oğlanlar beklärni muñqaltı. - Подшолик тахтига (қандай қилиб) ўтирганлигимиз аҳволини англатиб, Қутлуғ Буға, Хасан бошлиқ элчилар юбориб эдик. Сен ҳам хабарчингни бихга юборган эдинг. Бурунги йил Бекпўлат (ва) Хўжамиддин бошлиқ бир неча шахзодалар Бегиш, Турдичоқберди, Довуд бошчилигидаги беклар Эдигу исмли кишини (Амир) Темурга яширин юбориб, чақирган эканлар. Ўша даъват билан (Темур) келди. Уларнинг ола кўнгил билан хабар жўнатиб мамлакат чегарасига етиб келганда англаб, йиғилиб уруш қилиб турганда, у ёмон кишилар олдин (жанг

майдонидан) чекингаларидан, қўшин тарқалиб, бу воқиа ҳам ўша вақтда (юқорида айтилгандай) бўлган ҳолати шу эдию. Тангри бизни ярлақаб, душманлик қилган Бекпўлат, Хўжамиддин, Бегиш, Турдичакберди, Довуд бошлиқ шахзодалар (ва) бекларни жазолади. (ТЭ,3-16).

Мазкур билдирувдан маълум бўладики, Тўхтамиш Олтин Ўрдада содир бўлган воқеалар, хусусан, Амир Темур билан бўлган 1391 йилдаги жанг ҳақида хабар беради; бу жангда унинг шахзода ва беклари сотқинлик қилганликлари билдирилади. Лекин тангрининг инояти (tānḡri bizni yarliqab) билан яна ўзини ўнглаб олгани ва ўзига сотқинлик қилган шахзодаларни жазолагани ҳам баён қилинади. Қисқаси, мамлакатда содир бўлган конкрет воқеалар хусусида хабар берилди.

Билдирилган саломдан кейин söz ul-kim жумласи билан мақсадга (асосий қисмга) ўтилади:

Teḡri ‘ināyatī bulup Sāhib qirān

Temür beg tamām mamālikni musahhar qīlīp yürügāndā Uluḡ atañ ‘Usmān beg čin könli bilä

Beg davlatiḡa panāh keltürüp ihlāsini bildürgän üçün

Beg daḡi ‘ināyatlar qīlīp barča ulusdın artuqsı körüp

Diyārbakir vilāyatini bildürüp xāsa oḡul ušaḡi-

nin tınčlıḡi üçün Hamid teg yerni daḡi

suyurḡap yurt bergän durur. ‘Usmān beg daḡi

Begniḡ ul ‘ināyat šafqatini unutmayın

Begdin soḡra oḡlanlariḡa čin ihlāsı bilä küč berip, burun

Beg čaqında da qılḡan xidmatlarini hargiz özgä qilmadı. Teḡri ‘ināyat

qīlīp Sāhib qirān

Beg atamnıḡ taxtini

meḡa rozi qıldi ersä, sen daḡi atañ yurtini

bilip el-ulusuḡni başlaḡandın beri

yaxşıliḡiḡi čin etiqādini bildürüp

erdi. Teñri 'ināyatī bilä eränlär himmatidın bu oçurlarda
burunğı keçkän

ata-ağalarındın artuqsı, köñül tilägän-deg, şayasta xidmat-
lar qıldı. Ini-oğulluq, dostluq, qarındaşlığınñı bildürdü.

Seniñ bu xidmatlarındın asru rāzi bolduq. Emdi sen dağı
bilürsen-

kim, ulus egäsi

Temür beg tamām mamālikni zabt qılıp üläşkändä Tabriz
taxtını

meniñ atam

Mirānšāh Mirzāğa bergän durur. Senä dağı ma'lum durur-kim,

ata yurtı öz yurt bolur. Teñri 'ināyatığa sığınıp

bu fursatlarda Aðarbayjān vilāyatlarını zabt qılıp,

atam yurtını burunğı yosun bilä taxt qılayın tep kelä durur-

men. Hasan 'Alinıñ buzulğan xabarı örtüdin keldi. Bağāyat
davlatğa

munāsib iş bolmuş. Miyānağa yetkändä iniñ Murād

bilä yaxşı sözlärin keldi. Seniñ köñlündä andaq

keçmäsün-kim, Tabrizda Jihānšāh turup erdi, meñä bermädilär
dep.

Sen dağı bilürsen-kim, Jihānšāhğa bir vāsita bilän andaq tüşüp
erdi.

Arada bir ahd sözi dağı keçip erdi. Basa

biz dağı Xurāsān vilāyatlarığa yañla kelip erdük. Bir neçä

vilāyatlarınıñ zabtını qılmaq muhim erdi. Teñri 'ināyatı

bilä eränlär himmatidın ul vilāyatlar musahhar bolup

erdi-kim, Jihānšāh seniñ üstünä yürüdi tep eşittük

ersä, ul ahd arada qalmadı. Sen dağı eşitmiş bolğay-sen-kim,

Ali beg degän joramnı bitiglar bitip Jihānšāhğa çapturdum-kim,

seniñ bilä ahd qılğanda bir-birimizniñ dostığa dost, duşmanığa

duşman bolalı tep söz keçip erdi. Emdi

bizniñ Hasan begdin yaxşıraq dostumız yoq turur. Yüz yıldın
beri özgä bolmağan ahd seniñ üstündä boldı.

Men dağı Teñri 'ināyatığa sığınıp seniñ üstünä yürüdüm tep

bildürä yibärip erdim. Yibärgän elçi Tabrizğa yetkändä
Jihānšāhnñi işini bir sarı qılğan ermiş-sen.

Тангридан иноят етиб Соҳибқирон (4) Темур бег тамом мамлакатларни мусахҳар қилиб [эгаллаб] юрганда улуг (5) отанг [яъни, бобонг] Усмон бег чин кўнгил билан (6) Бег давлатига паноҳ келтириб [яъни, бег давлатининг тинчлиги учун курашиб], ўз ихлосини билдиргани учун (7) Бег ҳам иноятлар қилиб, (уни) барча улусдан ортиқ даражада кўриб, (8) Диёрбакир вилоятини берди. Барча бола-чақаси(9)нинг тинчлиги учун Ҳамид таг ерни ҳам (10) суюрғал қилиб, юрт қилиб берган эди. Усмон бег ҳам (11) Бегнинг ул иноят шафқатини унутмайин (12) Бегдан сўнгра (унинг) ўғлонларига чин ихлоси билан хизмат қилиб, бурун (13) Бег чоғида-да қилган хизматларини ҳаргиз ўзга қилмади.

Тангри иноят (14) қилиб, Соҳибқирон (15) Бег отамнинг тахтини (16) менга насиб қилди эрса, сен ҳам отанг юртини (17) билиб, эл-улусингни бошлагандан бери (18) яхшилиғинг, чин эътиқодингни билдириб (19) эрдинг. Тангри инояти билан мардлар ҳимматидан бу чоғларда бурунги кечган (20) ота-оғаларингдан ортиқ, кўнгил тилагандек, шояста хизмат(21)лар қилдинг. Ини-ўғиллик, дўстлик, қариндошлиғингни билдирдинг.

(22) Сенинг бу хизматларингдан бениҳоя рози бўлдик. Энди сен яна билурсен-(23)ким, улус эгаси (24) Темер бег тамом мамлакатларни забт қилиб, (уларни ўз яқинларига) улашганда Табриз (25) тахтини (26) менинг отам (27) Мироншоҳ Мирзога берган эди. Сенга-да маълум турур-ким, (28) ота юрти ўз юртинг бўлур. Тангри иноятига сизғиниб (29) бу фурсатларда Азарбайжон вилоятларини забт қилиб, (30) отам юртини бурунги йўсун [яъни, Темурбек замонидаги қонун] билан бошқарайин деб келяпман(31). Ҳасан Алининг бузуқ хабари чаппасидан келди. Давлат учун бағоят (32) муносиб (бир) иш бўлди. Миёнага етганда ининг Мурод (33) билан яхши сўзларинг келди. Сенинг кўнглингда андоқ (34) кечмасин-ким,

Табризда Жихоншоҳ турур эрди, менга бермадилар, деб. (35) Сен яна билурсен-ким, Жихоншоҳга бир восита билан андоқ тушиб эрди [яъни, бир сабаб билан берилган эди]. (36) Орада бир аҳд сўзи ҳам кечиб эрди. Сўнг (37) биз ҳам Хуросон вилоятларига қайтиб келиб эрдик. Бир неча (38) вилоятларнинг забтини қилмоқ муҳим эрди. Тангри инояти (39) билан, мардлар ҳимматидан ул вилоятлар мусахҳар бўлиб (40) эрди-ким, Жихоншоҳ сенинг устинга юриди, деб эшитганимизда (41) ул аҳд орада қолмади. Сен ҳам эшитган бўлсанг керак-ким, (42) Али бег деган жўрамни битиглар битиб Жихоншоҳга чоптирдим-ким, (43) сенинг билан аҳд қилганда бир-биримизнинг дўстига дўст, душманига (44) душман бўлайлик деб, сўз кечиб эрди. Энди (45) бизнинг Ҳасан бегдан яхшироқ дўстимиз йўқ турур. Юз йилдан (46) бери ўзга (билан) бўлмаган аҳд сенинг устинга бўлди. (47) Мен ҳам Тангри иноятига сиғиниб, сенинг устинга юридим деб (48) билдиргулик юбориб эдим. Юборган элчи Табризга етганда (49) Жихоншоҳнинг ишини бир ёқли қилган эмишсан.

Шартли келишув. Ушбу қисмда ёрлиқни йўллашдан асосий мақсад баён қилинган. Бунда ҳукмдор ўртасида маълум маънода келишув бўлади. Шу сабабдан, бу қисмни шартли келишув деб номладик. Тўхтамиш ёрлиғидаги келишув қуйидагича:

Emdi bu yärgäni aqlatu Hasan Tulu Xöja başlı elçilärni idük emdi taqı bolsa bizgä baqar ellärniñ čiqışlırın čıqarub bargan elçilärgä basa burunğu yosunča bāzırgān ortaqların taqı yürüşsinlär uluğ ulusnıñ turuşunğa taqı yaqşısi ol bolğay. - Энди бу (ҳозирги) аҳволни англатиб Ҳасан, Тулу Хўжа бошлиқ элчиларни жўнатдик. Энди тағин бўлса бизга қарашли халқларнинг хирожларини чиқариб, борган элчиларга бергил. Ҳазинага келтирсинлар. Қайтадан олдинги йўсинича савдогар шерикларинг яна юришсинлар. Улуғ улуснинг (юксалиб) туришига ҳам яхшиси шу бўлғай. (ТЁ, 16-22).

Ушбу баёнда англашиладики, ёрликни жўнатишдан асосий мақсад Тўхтамишга қарашли ерларнинг (bigä baqar ellärniñ) хирожларини тўплаб, борган элчилардан беришлигини тайинлаш шунингдек, поляк савдогарларини Олтин Ўрда савдо- сотиқ қилиш учун келишликларини таъкидлаш бўлган.

Мактуб тасдиғи. Тўхтамиш ёрлигининг мазкур қисми имтиёз ҳуқуқини берувчи (ТҚ, ШХ, УМ) ҳужжатларники кабидир. Ёрликда тасдиқлаш бундай: *teb altun nišanliq yarliq tutduq* - деб олтин мухрли ёрлик бердик. (ТЕ, 22-23).

Бу билан ёрлик олтин мухрда тасдиқланганлигига ишора қилинган. Асл матн ҳам олтин мухр билан тасдиқланган. Ёрлик тасдиғи юқорида Олтин Ўрда мухитида битилган ҳужжатларда тасдиқ бўлишлиги расм бўлган деган фикримизни яна бир қарра тасдиқлайди.

Шудай қилиб, уйғур хатида битилган имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг асосий матнини тадқиқ этдик. Фактлар шуни кўрсатдики, соф имтиёз ҳуқуқини берувчи расмий матнлар (ТҚ, ШХ, УМ) асосий матн тўрт таркибий қисмга (тарихий маълумот, эълон, турли тўловлардан озод этиш ҳақидаги қайд, ҳужжат тасдиғи), ёрлик- битигнинг асосий матни эса уч таркибий қисмга (хабар-билдирув, шартли келишув, ҳужжат тасдиғи) бўлинишини гувоҳи бўлдик. Шунингдек, уйғур ёзувли расмий матнларнинг асосий матнида мавжуд таркибий қисмлар араб хатидаги туркий ва форсий ҳужжатларда ҳам бўлишини кузатдик. Хуллас, буларнинг барчаси ҳужжат тартиб беришда муайян қолип бўлганини кўрсатади.

Тарих. Тарих ҳужжатларнинг сўнги қисми ҳисобланади. У расмий матн битилган жой ва вақтни ўз учига олди. Расмий қоғоз, қаерда ёзилгани ҳақидаги маълумот барча уйғур ва араб ёзувидаги ҳужжаиларда мавжуд бўлади. Расмий матн тарихида аввал сана, сўнг битилган ўрни хусусидаги маълумот келади. Қуйидаги Тўхтамиш ёрлигининг тарихини кўрсак

Taqāḡu yīl tarix yiti yüz toqsan beštā rajab ayīnīḡ sākiz yaḡīda ordu Tanda erürdā bitik(lä)dimiz. - Товуқ йили, тарих (ҳижрийнинг) етти юз тўқсон бешида, ражаб ойининг саккизинчи янги (кун)да қароргоҳ Tanda эканида ёздик. (ТЁ, 23-25).

Тарихда аввал туркий мучал ҳисобида йилнинг номи (taqāḡu yīl) кейин ҳижрий ҳисобда сана (tarix yeti yüz toqsan beštā) шундан сўнг ойнинг арабча номи (rajab) ва охирида ёрлик Tanda ёзилгани ифодаланди.

Мактубнинг сўнги — якуний қисмини тўрт компонентга ажратиш мумкин: Биринчиси — битиг йўлловчининг тилаги (Seniḡ esānligiḡni körä); иккинчиси — битиг бериб юборилган кишининг оти (Mahmud begni yibārildi); учинчиси — таърих, бунда битиг битилган сана қайд этилган; тўртинчи компонент — битигнинг қаерда ёзилганлиги (Miyānada erkändā bitildi).

Битигнинг ёзилган санаси қатъий изчилликда: аввал турк мучал ҳисобида йил, сўнг мусулмон тақвими бўйича ой ва кун келтирилади: Sīčqan yīlī Rabi‘ul-avval ayīnīḡ yigirmi ikisi (Сичқон йили, Рабиул-аввал ойининг йигирма иккинчи куни).

КИШИЛАР ЎРТАСИДАГИ ОЛДИ-БЕРДИ, САВДО-СОТИҚ ИШЛАРИ БИЛАН БОҒЛИҚ ХУЖЖАТЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ

Аждодларимиз ўзаро ҳуқуқий муносабатларини қайд этиб қўйишга айрича урғу берганлар. Шу боис, ўтмиш ёзма меросимизнинг анчайин катта қисмини кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозлари ташкил этади. Улар иқтисодий муносабатларни қонунийлаштириш ва хўжаликни юритиш талаблари билан келиб чиққан. Бу ҳужжатлар ичида тилхат, гаров хати, ижара, олди-сотди битимлари, қарз қоғозлари, васиятномалар, шикоят хатлари, хўжаликни юритиш билан боғлиқ қоғозлар мавжуд.

Ушбу матнлар кишиликнинг узоқ кечган тақомили жараёнида яхлит тизимлилик хусусиятини ишлаб чиққан. Кузатувлар бу турдаги расмий матнларнинг аниқ бир мақсадни амалга ошириш учун ягона чизиққа бирлашгани ва доимо бир хил, турғун кўринишдаги қурилма сифатида шаклланганлигини кўрсатмоқда. Шунинг учун боболардан қолган эски тилхатлар тугал тизим кўринишида ўз мазмуни ва қисмларига эга тугалланган матн сифатида кўз олдимизга келади. Ўтмиш тилхатларининг ана шу ўзгачалигига таяниб унинг тузилиши, ажралмас компонентлари таҳлил этилади.

Ғарб давлатчилиги тарихида амалда бўлган ҳужжатларнинг назарий асослари кенг планда, яхши ўрганилган. Бу йўналишда бажарилган тадқиқотларда кишиларга тегишли расмий матнларнинг тузилиши, ҳужжат компонентлари сингари масалалар яхши ёритилган. Шарқ мамлакатлари, жумладан, туркий давлатчилик кечмишида яратилган илк ва ўрта асрларнинг кишиларига тегишли расмий ёзмалар дипломатикаси тугал текширилган эмас. Ушбу йўналишда XX асрнинг ўрталаридан бошлаб дунё туркшунослигида айрим тадқиқотлар яратила бошланди. Немис ҳуқуқшунос

профессори Х. Херрфардт, турк олими А. Жаферўғлу, рус тарихчиси А. Бернштам изланишлари ана шу йўналишда бажарилган илкин тадқиқотлардандир. Уларнинг тадқиқотларида илк ва ўрта юзйилликлардан қолган кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва ҳўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозларининг таркибий қисмлари, ички тузилиши, услуби ва ҳужжатларнинг юридик мақоми тўғрисида илмий таҳлиллар берилди.

XX юзйилликнинг доврўғли туркшуноси Рашид Арат ҳам Туркия фондларидаги, хусусан, Истанбул университети кутубхонасида сақланаётган эски туркий тилда битилган ҳужжатларни чоп эттирди. Шунинг билан бирга, ўтмишда кишилар ўртасида амал қилган ҳужжатларнинг тузилиши, матн компонентлари тўғрисида ҳам текшириш олиб борди.

Булардан ташқари XIII–XV юзйилликларда яратилган туркий тилдаги фуқаро ҳужжатларининг дипломатикасини ўрганиш юзасидан япон олимлари Масао Мори ва Нобуо Ямаданинг тадқиқотлари ҳам айрича ўринга эга. Улар Киотодаги Рекоку университетининг фондида сақланаётган элликдан ошиқ эский туркий тилдаги васиқаларнинг тузилиши, шакли, ҳужжат турлари, матн компонентлари билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борган ва ушбу расмий битигларнинг туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий тарихидаги ўрнини кўрсатиб берди.

Юқорида келтирилган илмий изланишларнинг хулосаларига асосланган ҳолда ўтмишда қўлланган тилхатларнинг тузулиши ва матн компонентлари тўғрисида айрим кузатувларимизни баён этамиз.

Илк ва ўрта асрлар иш юритиш амалиётида тилхат, асосан, *bitig* атамаси билан юритилган Бу атама расмий матнда “ҳужжат, васиқа, тилхат” маъноларини ташиган. Бунинг далилини расмий матннинг ўзидан топиш мумкин. Чунончи, Берлин фондида U 5239 сон билан сақланаётган

хужжат сўнггида: *bu bitigni men Buyan Tämür öz iligin bitiyü tegintim* (бу тилхат (хужжат)ни мен Буян Темир ўз қўлим билан ёздим) жумласи келган. Ўша кезларнинг барча тилхатларида шу сингари қайдни учратиш мумкин. Васиқаларда келган шунинг сингари мисолларга асосланилса, *bitig* хужжат тури сифатида “тилхат” англамини бергани ойдинлашади.

Илк ва ўрта асрлардан қолган туркий тилдаги тилхатларнинг мазмуний таҳлили ушбу хужжатнинг, асосан, икки тури иш юритиш амалиётида қўлланганлигини кўрсатмоқда. Улардан биринчиси фоизи билан қайтариш шарти билан пул, шароб, кунжут, кунжут ёғи, пахта ва турли матоларни қарзга олиб, ёзилган *қарз тилхатлари*. Иккинчиси эса олинган фойдага тенг шериклик эвазига ер, боғ, узумзор ва юк ташувчи ҳайвонлардан вақтинчалик фойдаланиш учун тузилган *ижара тилхатлари*.

Ушбу турдаги хужжатлар мазмунан ажралиб турса-да, тузилиши, матн копонентлар қўлланилиши ва кетма-кетлиги жиҳатидан деярли фарқланмайди. Буни ўша чоғлардан қолган тилхатлар матни таҳлили ҳам кўрсатади. Берлин фондида U 5259 рақами билан кунжутни қарзга олингани тўғрисидаги хужжат сақланади. Мана ўша васиқа:

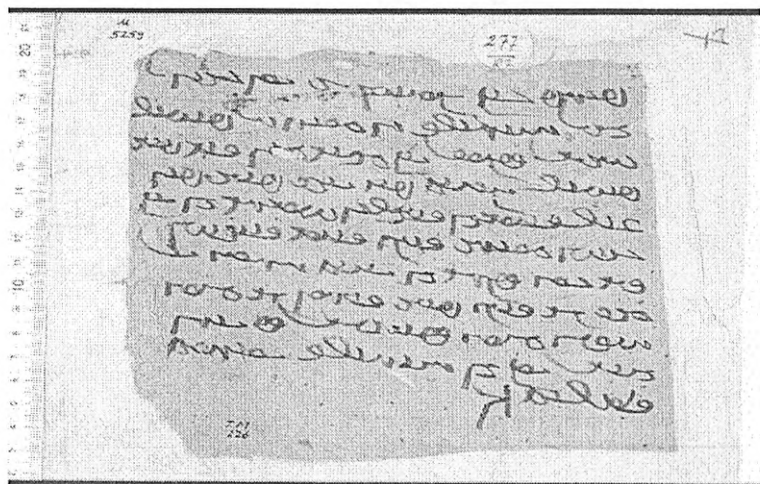
(1) *Küskü yıl altıñç ay on yañıda* (2) *mäñä Qavsıduqa tüskä künçit* (3) *kärgäk bolup, El Tämirtin bir küri* (4) *künçit altım. Küz iki küri kün-* (5) *çit birürmән. Birmädin käçürsär, män el* (6) *yañınça tüsi bilä birür. Berkinça* (7) *bar yoq bolsar män, inim Qasuquñ* (8) *tägilär bilä köni birsünlär. Tanuq* (9) *Qaban. Tanuq Böngäk. Bu nišan* (10) *mәniñ ol. Mән Qavsıdu özüm* (11) *bitidim.*

Васиқа устида олиб борилган таҳлили унда саккиз матн компоненти қатнашганлигини кўрсатмоқда. Мана улар:

№	Матн компоненти	Матн
1	Қарз олинган сана (тарих)	<i>Küskü yıl altıñç ay on yañıda</i>
2	Қарз олувчи ва берувчи,	<i>Mäñä Qavsıduqa tüskä künçit</i>

	қарзнинг объекти, сабаби ва миқдорининг қайди	kärgäk bolup, El Tämirtin bir küri күнçit altım
3	Қарзнинг қайтариш вақти ва қарз берган томоннинг манфаати (фойдаси)	Küz iki küri күнçit birürmән
4	Қарз ўз вақтида қайтарилмаса қўриладиган чора	Birmädin kăčürsär, män el yañınça tüsi bilä birür(mән)
5	Қарз олувчининг уни қайтариш тўғрисидаги кафолати	Berkinča bar yoq bolsar män, inim Qasuqnuq tägilär bilä köni birsünlär
6	Қарз олинаётганига шоҳид бўлаётган гувоҳлар рўйхати	Tanuq Qaban. Tanuq Böngäk
7	Қарз олувчининг имзоси	Bu nišan mäniq ol
8	Хужжатни тузган шахс тўғрисидаги қайд	Mән Qavsidu özüm bitidim

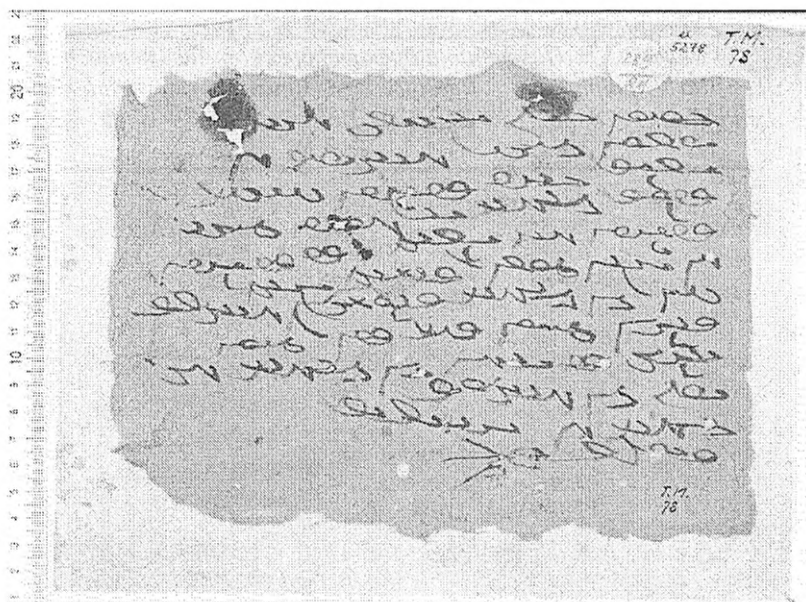
Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, стр., 208; Radloff W. Uigurische sprachdenkmäler. Leningrad, 1928, pp., 133-134 (Usp. Dok / 7).



[18] ҚАРЗ КВИТАНЦИЯСИ
Шароб(bor)ни қарзга олиш

- (1) Qoyin yil üçünç ay iki otuzqa
- (2) mänä Mij Tämürkä tüškä bor kargäk
- (3) bolup **Turiñ** Baqşidın yarım qap bor
- (4) aldım. Küz yañıda bir bir qap
- (5) süçük köni berürmän. Bermädin
- (6) kaçürsar män el yañınça tüşi
- (7) bilä köni berürmän. Berginčä bar
- (8) yoq bolsar män, Nom Qulini täki-
- (9) lär bilä köni bersünlär. Tanuq
- (10) **Täsäk Turmiş.** Tanuq Boltaş. Bu nişan
- (11) man Mij Tämürniñ- ol. Man Turmiş Mij
- (12) Tämürgä ayitib bitidim.

Radloff W. Uigurische sprachdenkmäler. Leningrad, 1928, pp., 1-2
(Usp. Dok /1).



ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ЛЕКСИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Тил тизимида сўзнинг аҳамияти, унинг услубшунослигидаги етакчи ўрнини кўрсатади; сўз услубнинг асосий бирлигидир. Сўз услубшунослиги тилдаги лексик воситаларни ўрганиш баробарида, муайян нутқ вазиятида ишлатилаётган сўзнинг ўрнига баҳо беради. Шунингдек, у турли услубларда сўз ишлатишнинг нормасини ишлаб чиқади.

Сўз услубшунослиги замонавий семасиология қўлга киритган ютуқларни қўллаган ҳолда тилдаги мавжуд сўзларни турли-туман системали боғланувини ўрганади. Бунингдек ёндашув биринчи навбатда расмий матнлар учун маълумотни аниқ бериш воситаси бўлиб хизмат қилувчи, атамалар ва кўпмаъноли сўзларни ўрганишни тақоза этади. Сўз услубшунослигининг марказида сўзларнинг қўлланувида услуб жиҳатдан фарқланиши, турли мулоқот ўринларида керакли лексик воситаларнинг ишлатилиш қонун-қоидаларини таҳлил этиш туради.

Сўз текширишнинг услубий жиҳати матндаги лексик birlikнинг асосли қўлланилаётгани нуқтаи назаридан мулоҳаза билдиришни талаб этади.

Сўзнинг стилистикада фақат номинатив (аташ, номлаш) кирраси эмас, балки эстетик вазифаси ҳам ҳисобга олинади.

Лексик стилистика нутқ маданияти билан чамбарчас боғлиқ ва уни тартибга солиб туради. Чунки, маълум бир доирада тилдаги лексик воситаларнинг ишлатилишини кўрсатиш асносида, сўз услубшунослиги тўғри сўз қўллашни назорат этиб туради. Шу боис, муайян матндаги сўз танланишининг таҳлили ўша матн битилган давр жамиятининг нутқ маданияти ва адабий нормасини белгилашда асосий ўлчов бўлиб хизмат қилади. Илк ва ўрта асрлардан бизга қадар етиб келган расмий матнларнинг лексик ўзгачалиги, ёзмалар битилган кезде яшаган қадим аجدодларимизнинг иш юритувчилик соҳасидаги нутқ

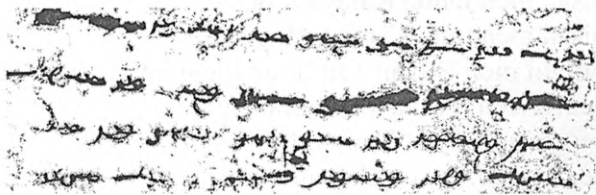
маданияти ва расмий нутқ участкасида қўлланилган адабий нормани кўрсатувчи энг ишончли далиллардир.

Сўз – матнни англаш асоси. Расмий матн услуби устида тадқиқот олиб бориш биринчи кезде унинг лексикаси устида текшириш олиб боришдир. Аёнки, сўз матн англашнинг тамалидир.

Сўзга услуб жиҳатдан ёндашув фикрни аниқ ифодалашга кўмак берувчи сўзни танлаш муаммосини келтириб чиқаради. Муаллиф томонидан сўзнинг тўғри танлангани ёлғиз услуб фазилати бўлиб қолмасдан, матннинг ахборот ташиш қимматини оширади ва унинг мазмун таъсирини кучайтиради. Сўзни ўринсиз танлаш эса фикрни англашда қийинчилик келтириб чиқариш баробарида, мантиқий хатоликларни келтириб чиқариши тайин. Бу масалада ўтмиш боболаримиз тўғри йўлдан юрган. Улардан қолган расмий матнларда сўз қатъий ўз англамида ишлатилган. Агар сиз матндаги сўзни бошқасига ўзгартиришга ҳаракат қилсангиз бутун матн ўзгариб кетгудек таассурот қолдиради. Матнни ўқиш жараёнида тилда улар ишлатган лексик birlik ўрнида қўланилувчи бошқа сўз йўқдек ҳис этасиз.

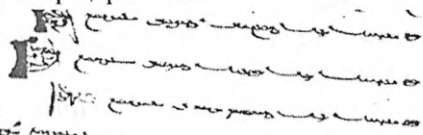
Расмий матнда сўз танлашда катта аҳамият берилган. Давлат институтларига тегишли иш ёзмаларининг мазмуни ва сўз танланишига девонда шу соҳа билан шуғулланувчи мансабдорлар “алимға”, “ёзғучи” ва “битигчи” масъул ҳисобланган. Давлат ҳужжатлари уларнинг қўлидан чиққан. Уларнинг машаққатли меҳнатларини кўрсатувчи айрим фактлар ҳам бизга қадар етиб келган. Бу айрим ҳужжатларнинг қоралама вариантларидир. Қорлама матнларни кўздан кечирган киши ҳужжат тузувчилар матн битиш жараёнида ҳар бир сўзни ўрнида, керакли қуршовда ишлатилишига эътибор қилишганига шохид бўлади. Шунингдек, бизга қадар етиб келган кишиларга тегишли васиқаларнинг айримлари ҳужжат тузиш ишини ўрганаётган ўқувчиларнинг қораламаларидир. Улар диққат билан кўздан

кечирилса, хужжат матнида кўп қайтариловчи бўлимлар, канцеляризм, қолипли бирликлар, формулярларни машқ қилинганини, айрим сўз ва бирликлар ўчириб ташланганини кўриш мумкин.



Чунончи U 5534 рақам остида сақла-наётган ёзма-да васиқалар-нинг бошлан-масидан ўрин оловчи киши отлари ёзилиши керак бўлган қатор ўчириб ташланган.

Шунингдек, кишилар ўртасидаги олди-берди муносабатларни қайд этиш мақсадида тузилган хужжатларнинг мазмуни ва ундаги сўз танлаш меъёрига хужжат битган киши ҳамда ҳуқуқий муносабатни амалга ошираётган томонлар, унга гувоҳ сифатида қатнашган шахслар масъул бўлган. Одатда, хужжатда амалга оширилаётган олди-берди муносабатига ҳуқуқий тус бериш учун икки киши гувоҳ сифатида қатнашган. Бироқ, алоҳида ҳолатларда тўрт кишигача ҳолис сифатида иштирок этиши мумкин бўлган (Zieme 1981,59). Шу боис, хужжат тугалланмасида уни битган кишининг оти, гувоҳлар номи, ёзма расмий томонлардан кимнинг сўзи билан ёзилгани ва неча қайта томонларга ўқиб берилгани қайд этилган банд доим мавжуд бўлади. Шу ўринда ер олди-сотдисига бағишланган U 5239 сонли васиқанинг тугалланмасини эътибор қаратсак:

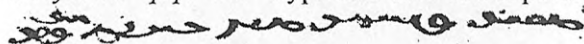


U 5239 сонли
васиқанинг
тугалланмаси

Bu nišan men Töläk Temürniñ ol.
Bu nišan men Buyan Temürniñ ol.
Bu nišan men tanuq Käräyniñ ol.
Bu nišan men tanuq Temür Buqanıñ ol.
Bu bitigni men Buyan Tämür öz iligin bitiyü tegintim.
Бу белги мен Тўлак Темурнингдир.
Бу белги мен Буян Темурнингдир.
Бу белги мен, гувоҳ Карайнингдир.
Бу белги мен, гувоҳ Темур Буқанингдир.
Бу ҳужжатни мен Буян Темур ўз қўлим билан ёздим.

Бу сингари тугалланма барча васиқаларнинг ажралмас компоненти сифатида доимо мавжуд бўлган.

Ҳатто айрим фуқароларга тегишли ҳужжатларда айрим сўзлар ўчирилиб ўрнига бошқаси ёзилган, таҳрир қилинган, тузатишлар расмий матнлар ҳам учраб туради. Масалан, U 5260 рақамли ҳужжат қарзга шароб олингани тўғрисидадир. Ана шу ёзманинг учинчи қаторида қарзга олинган шаробнинг миқдори *yarim bor* ҳажмида кўрсатилган бирикма мавжуд. Ана шу миқдор ёзилган бирикманинг устида яна ҳам аниқ бўлишини таъминлаш мақсадида *qar* ҳисоб сўзи киритилган ва *yarim qar bor* кўринишига келтирилиб таҳрир этилган:

 Ана шу тузатишдан сўнг шаробнинг миқдори аниқлашиб, *Turij Baqšidin yarim qar bor* кўринишига келган. Ёки U 3907 сонли васиқада жумла таҳрир қилингандан сўнг унинг устига тамға

босилган:

 Буни ҳужжат битилаётган вақтнинг ўзида тузатиш киритилганига ишора сифатида қабул қилиш мумкин.

Бизнингча, бунингдек ҳужжатларнинг борлиги матн якунлангандан сўнг томонларга ўқиб бериш жараёнида, айрим сўз ва жумлалар томонларнинг эътирозга сабаб бўлганини

кўрсатади. Ана шу сўз ва бирикмалар ўчирилиб бошқаси билан алмаштирилган бўлуви мумкин. Шундан сўнг хужжат имзоланиб тасдиқланган ва олди-берди муносабатига ҳуқуқий тус берилган. Фуқароларга тегишли хужжатлар билан боғлиқ ушбу далиллар аждодларимиз расмий ёзмалари таҳрири билан ўзлари шуғулланганини, ўша кезларда расмий ёзишмаларнинг муайян нормаси яхши шакллангани, расмий ёзмалар услуби жамиятга ўрнашгани, ўша кез кишиларнинг аксари ёлғиз ўқиш ва ёзиш саводидан ташқари, расмий ёзишмалар тузиш лаёқатини яъни ҳуқуқий саводхонликни ҳам ўзлаштирганини кўрсатмоқда. Буларнинг бари ўша кезларда хужжат битиш қонун-қоидаларини ўзлаштиришга мўлжалланган муайян мактаблар фаолият олиб борган бўлиши мумкин, деган тўхтамга асос бўлади.

Шу ўринда боболаримизнинг ҳуқуқий тафаккури тўғрисида немис шарқшуноси Ле Кокнинг фикрини келтириш ўринли бўлади. У ёзади: “Во многих документах ясно указано, что один из участников составил документ сам. Мы не где не читаем, что какой-либо правовед контролировал их составление; следовательно, знание употребительных в каждом случае юридических формул было общедоступно. В сравнении с Европой примерно той же эпохи – мы говорим о времени до и после Крестовых походов – эти тюрки, таким образом обнаруживают здесь известное превосходство: многие ли из благородных феодалов Европы были в состоянии в то время по всем правилам составить подобные договоры?” (Тугушева 2001, 139).

Хужжатлар услубининг кўп маъноли сўзларга муносабати. Кўп маънолилиқ ҳодисаси хужжатлар услубининг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Полисемантик сўзлар барча маъноси билан расмий услубда келавермайди, балки бир маъноси билан хужжат тилига киради. Масалан Тўхтамиш ёрлиғидаги қуйидаги жумлага эътибор қаратсак: *ol yaman kişilər burun tabirgändin* (ТҲ, 12).

Мазкур мисолдаги *tābirāmāk* феъли кўп маъноли сўз бўлиб, у тек бир маъноси билангина хужжат услубидан ўрин эгаллаган. Масалан, Л. Будагов лугатида бу сўзнинг уч англами келтирилади: 1) тронуться, двинуться; 2) дрожать; трястись; 3) походь (Будагов 1869,340). Лекин ушбу маъноларни ва шу англамлардаги *tābirāmāk* феълининг хужжатлар услубига алоқаси йўқ. Фактлар таҳлили *tābirāmāk* сўзи Л. Будагов лугатида келтирилган маънолардан ташқари яна бир “чекинмок” деган семаси борлигини кўрсатмоқда. “Бобурнома”да ҳам *tābārādi* феълини “чекинди” маъносида қўлланилган ўринларни учратамиз (Бобур 1990,81). Худди шу маъноси билан *tābirāmāk* сўзи хужжат лексикасига кирган. Ёки *söz* калимасининг барча мавжуд илмий лугатларда фақат бир “сўз” (слово) маъноси келтирилади (Будагов 1869,645; Радлов 1911,IV,586; ДТС 1969,511). Лекин мазкур маънони ва шу семадаги *söz* лафзининг хужжатлар услубига алоқаси йўқ. Илк ва ўрта асрларга тегишли туркий ва форсий расмий матнларни кўздан кечирганда маълум бўлдики, *söz* калимаси юқоридаги лугатларда қайд этилган маъносидан ташқари хужжатлар унвони учун алоҳида “бўйрук”, “фармон” каби махсус маъно касб этади. Бу тўғрида кейинги бўлимларда алоҳида тўхталамиз. Бундан бошқа кўпмаънолилик касб этувчи *el* (халқ, уруғ, қўшин), *oğlan* (саркарда, шахзода), *nişan* (хужжат номи, муҳр), *tamğa* (муҳр, солиқ тури) каби сўзлар расмий матнларда кўплаб учрайди.

Кундалик сўзлашувда ишлатиладиган айрим лексик бирлик ва бирикмалар расмий матнга ўтганда атамалик хусусиятини ҳам бажаради. Мулоқотда ишлатиб келинган сўзнинг тармоқ ичидаги янги умри бошланади. Атама муайян тармоққа йўналтирилган, айти тармоқ тушунчаларини англатадиган ва шу соҳа объектларини ўзлаштиришга ёрдам берувчи сўз ёки сўз бирикмасидир. Атама аниқликни талаб қилади. Шу боис, сўзлашувда кўп маънолик ташиган айрим сўзлар расмий матн участкасида, асосан, бир маъноси билан

иштирок этади. Муҳими, ота-боболаримиздан қолган қадим хужжатлардаги ҳуқуқий атамалар тўлиқ шаклланиб ва тугал кўринишни қабул қилгани билан характерланади. Шу боис, барча расмий ёзмаларда ҳуқуқий тушунчаларни англатиш учун айнан бир хил атамлар қўлланилади.

Куйида келтирилган жадвалдаги мисолларга боқинг:

Сўз	Англами	Атама сифатидаги маъноси
al	ҳийла	товламачилик
and	онд, қасамёд	битим, шартнома
arīğ	Тоза	ишончли
arīتما	бирор нарсани	тугатишлик,
q	кетгазишлик,	тарқатишлик (савдо
	аритмоқ, фориғ	билан боғлиқ бирор
	бўлишлик	уюшмани)
arqīš	карвон	элчилик
bitig	китоб, ёзилган	хужжат, васиқа
	нарс	
budun	халқ	аҳоли
yazuq	гуноҳ	жиноят
esän	соғ	мустаҳкам
ev-		молу мулк
barq	бойлик	
äd-		молу мулк
tavar	бойлик	
El	давлат	бирлашма уюшма
čam	даъво	суд
kenğäš	маслаҳат	ийгин
köni	тўғри	тугал, тўлиқ
näj	нарс	мулк
söz	сўз	буйруқ, хабар
qut	толеъ	сиёсий ҳокимият
qor	шикаст	зиён
öz	ўзи, қалб,	моҳият
tarīğ	деҳқончилик	экин майдони

k	tīlāmā	тиламоқ, сўрамоқ	арз этмоқ
	tīyīq	тийилиш	таъқиқ
	törü	қоида	қонун, ҳуқуқ тизими
	tüzült	текслашлик	қўшничилик
māk			муносабатини ўрнатиш
	tusu	фойда	фоизи билан қайтариш
	tapuğ	ибодат	хизмат
	yasa	қонун	қонунлар мажмуаси

Сўз таркиби ва лексик бирликларнинг танланиши жиҳатидан илк ва ўрта юзйилликлардан қолган расмий ёзмалар услуби ўзига хосдир. Бу ўзгачалик ҳужжатлар матнида умумтуркий луғат қатламидаги мавжуд бирликларнинг бари ҳам қўлланавермаслигида, балки расмий ёзмалар услубига тегишли лексик бирликлардангина фойдаланишда кўринади. Шу билан бирга, расмий матнлар услубида даврдош ёдгорликлардаги ёзма обидаларда ва оғзаки нутққа хос бирликлар учрамайди. Қолаверса, ёзма услубнинг бошқа турларига хос образли ифодалаш учун хизмат қилувчи ва инсон руҳий кечинмалари, туйғуларини тасвирловчи воситалар расмий матнларда ишлатилмайди.

Ҳужжатлар услубнинг сўз танлашдаги ўзгачаликларини очиш мақсадида Берлин фондида сақланаётган ҳукумат маъмурларининг элчига берган кичик бир рухсат қоғозига кўз ташласак:

Ud yil čaqšapat ay iki otuzqa Buyan Temür elčiniñ nökörläriñä kezig aşqa birgü bir siğ et, biš tembin borni Turpan sanınqa tutup, Taqış Qaya birsün. – Сигир йили ўн иккинчи ойнинг йигирма иккисида Буян Темур элчининг навкарларига доимий (сирадаги) овқатга бериладиган бир сиғ гўшт ва беш тембин шаробни Турфон (маъмурияти) ҳисобига қайд этиб, Тақиш Қоя берсин (Arat 1987,565).

Биринчи галда, матн сўз танланиши, луғат таркибининг ўзига хослиги ва услубий ўзгачалиги билан ажралиб турибди.

Матнинг аниқлиги ва тушуниш учун соддалигидан унинг ўзига хослиги кўринади Элчига берилган рухсат қоғози кичик бир матн бўлишига қарамасдан, ундан элчи ва унинг навкарларига бериладиган егуликнинг миқдори, уни бериши керак бўлган шахс ҳамда қайси бошқарув маъмурияти ҳисобидан ажратилиши аниқ белгиланган. Шу боис, ушбу васиқани бошқа бир йўсинда талқин қилиб бўлмайди. Қолаверса, ҳужжат тили ва услубида даврдош ёзма обидалар тилида кўплаб учровчи ўзлашган лексик қатлам ҳам кўринмайди. Расмий матнлар услубида ўша давр умумтуркий лексик бирликларнинг ҳаммаси ҳам қўлланавермаслигига сабаб, биринчи навбатда, ҳужжатлар услубига хос расмий адабий тилнинг талаби бўлмиш “расмийлик” билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам даврдош ёдгорликлардаги образлик, кўтаринкилик, дабдабалик каби белгилар расмий битиглар табиатига тўғри келмайди.

Расмий матнлар лексик қатламнинг асосини туркий тилнинг ички имкониятлари асосида ҳосил қилинган сўз ва атамалар ташкил этади. Мазкур давр эски ўзбек тили лексикасидаги маълум миқдордаги сўзлар расмий услубга яъни, ҳужжатлар тилигагина хос. Булар сирасига ёлғиз расмий ёзмалар услубида учровчи *tarbīr*, *tartanaq* ва бошқа ижтимоий-сиёсий соҳага оид сўзларни киритиш мумкин (тартанақ тўғрисида қаранг: Вашари 1987,97–101).

Ҳужжатлар услубида лексик бирликларнинг танланиши масаласи тўғрисида сўз кетганда, аввало, икки ҳодисани айтиб ўтиш керак бўлади: 1) расмий матнларда қўлланиладиган ва 2) расмий матнларда учрамайдиган сўзлар. Илк ва ўрта асрлар умумтуркий лексикадаги бир гуруҳ сўзлар ҳужжатлар услубида қўлланила олади. Айримлари эса ишлатилмайди. Мазкур хусусиятни сўз туркумлари доирасида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Энди ушбу ўзгачаликларни сўз туркумлари тизимида кўриб чиқамиз.

Хужжатларда отларнинг ишлатилиши. Расмий услубда отнинг қўллануви бошқа (бадий, оғзаки) услублардан фарқ қилади. Расмий ёзмалар услубида отларнинг қўлланилишидаги ўзгачаликларни текшириш алоҳида тадқиқот мавзуи бўлуви мумкин. Биз бу ўринда унинг айрим қирраларигагина эътибор қаратишни лозим топдик.

Ўрганаётганимиз хужжатларда отнинг қўлланилишини куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Расмий матнда келувчи мансаб ва унвон номлари: *bökavül, tutqavul, tamğacı, tartnaqçı, bitigçi, quşçı, barsçı, elçi, tuşumal, mujavur, sahibijam* сингари атамалар. Айниқса, имтиёз ёки бирор мансабга тайин этиш муносабати билан берилган хужжатлардаги талабларни бажариш юклатилган давлат девонида фаолият юритган амалдорларни қамраб олган бўлимда бунинг сингари номлар кўплаб келади.

2. Солиқ ва тўловларнинг отлари: *borla tamğası, anbar malī, endir haqī salīq, yasaqluq, mal, tavači tartusi*.

3. Турли расмий ёзмаларнинг номлари: *yarliq, nišan, bitig, bildürgülük, bitig, baş bitig, čin bitig, čin baş bitig, vuçur bitig, ata bitigi, bodun bitigi, otuğ bitig, ay bitigi, boşuğ, yumuş, biçğas bitig, tutsuğ*.

4. Хужжатда берилган имтиёзларнинг номлари: *Suyurğal, Tarxan, İnju*.

5. Васиқаларда қайд этилган жуғрофий исмлар: *Ändigän, Čäçktü, Tan, Bağı šahar, Miñana, Qirim, Turpan*.

6. Йил ва ой номлари: *ud, bars, taqağı, rajab, šavval, muharram, aram, čaqşarat*.

7. Расмий матнларда учрайдиган киши номлари: *Mir Sayid Ahmad, İsmail, Yağayla, Temürbeg, Töläk Temür, Büyän*.

Айниқса, дипломатик ёзишмаларда ҳамда кишиларга тегишли хужжатларнинг тугалланмасида уни битган кишининг оти, гувоҳлар номи ёзиладиган қисмда расмий шахсларнинг номлари кенг учрайди.

Расмий матнда сифатнинг танлануви. Ҳозирги ўзбек тилида сифатлар тўққиз гуруҳга бўлинади. Мазкур семантик турларнинг ҳаммаси ҳам ҳужжатлар услубида қўлланавермайди. Чунончи, кишининг феъл-атворидаги хусусиятларни ифодаловчи ва ҳолат билдирувчи сифатлар.

Сифатларнинг қолган турлари ушбу матнларда бемалол қўллануви мумкин.

Ҳужжатларда соннинг ишлатилиши. Адабий тил тараққиётининг эски туркий тил босқичида соннинг санок, тартиб, жамловчи, дона, чама каби турлари мавжуд бўлган (Абдурахмонов, Шукуров 1973,76). Уларнинг бари ҳам расмий услубда қўлланавермайди. Масалан, чама сон ҳужжатларда умуман учрамайди. Чунки чама сон нарсас-предметнинг аниқ сонини билдирмайди. Расмий услубнинг табиати аниқликни талаб этади. Аниқлик – ҳужжатлар услубининг асосий белгисидир. Шунингдек, нумератив сўзларнинг ҳам барчасидан ҳужжатлар услубида фойдаланилмайди. Хусусан, *parča, para, awušč, luqta, ewlük* кабилар. Бунга сабаб, ушбу нумеративларнинг кўпроқ оғзаки ва бадиий услубга мослашганлигидадир. Расмий битигларда кўпроқ ўлчов ва миқдор билдирувчи ҳисоб сўзлар ишлатилади. Расмий ёзмалар услубида *bir qoşluq, bir siğ, biş tembin* сингари нумеративлар кенг тарқалган.

Ҳужжатлар услубида сон ясалишининг икки усулини кўриш мумкин. Биринчи усулга кўра, икки хонали сонларни яшаш учун бошлаб бирлик айтилиб, кейин ўнлик айтилган. Эътибор беринг: *iki yigirmi* “ўн икки” маъносида қўлланилган. Бунинг билан йигирмага қараб икки сони қўшилди, деган маъно англашилади. Илк ўрта асрларнинг ҳужжатларида икки хонали сонларни яшашда айни тартиб етакчи бўлган: *yiti yigirmi* – ўн етти, *iki otuz* – йигирма икки. Ҳозирги тилимизда мавжуд тартибга яқин тартиб ҳам бўлган (Соннинг ясалиши тўғрисида тўлиқ маълумот учун боқинг: Содиқов 2006,156–158). Сон ясалишининг ушбу тури ўша кезлар у қадар фаол

бўлмаган. Ўрта асрларга келиб, расмий ёзмаларда соннинг ясаилиши сифат жиҳатдан ўзгарди ва ҳозирги кўринишга келган: *on sākiz* — 18.

Умуман, расмий матнларда сон туркумидан кенг фодаланилади.

Расмий матнда олмошнинг қўлланиви. Семантик ва грамматик хусусиятларига кўра эски ўзбек тилида олмошларнинг қуйидаги турлари фарқланган: кишилик, сўроқ, биргалик, белгилаш, гумон, бўлишсизлик олмошлари (Абдурахмонов, Шукуров 1973,89). Юқорида саналганлардан гумон олмоши ҳужжатлар услубида қўлланилмайди. Чунки мазкур олмош предмет ва ҳодиса тўғрисида ноаниқ таассурот уйғотади. Бу эса аниқликни талаб қилувчи ҳужжат услубига тўғри келмайди. Расмий матнларда кўпроқ кишилик ва кўрсатиш олмошлари фаол қўлланилади. Кўрсатиш олмошларининг ҳаммаси эмас, асосан, *ol* ва *bu* олмошлари ишлатилади: *ol yaman kişilär burun täbirägändin el tarbîp ol iş tağî ol çaqli bolğan yärgäsi ol erdi* (У ёмон кишилар олдин чекинганларидан қўшин тарқалиб (кетди), бу воқеа тағин ўша вақтда (юқорида айтилгандай) бўлган ҳолати шу эди (ТҮ,12–13). Ўрта асрларнинг ёзма обидалари тилида мавжуд *uşbu*, *oşul*, *oşal*, *şul* сингари кўрсатиш олмошлари биз ўрганаётган ҳужжатларда учрамайди. Бизнингча, бунга сабаб, мазкур олмошларнинг бадий услубга кўпроқ мослашганлигида бўлса керак.

Ҳужжатларда феълларнинг ишлатилиши. Расмий матнларда феълларнинг қўлланиви баъзи бир ўзига хосликка эга. Бу ўзига хослик, ҳужжатларда эмоционал-экспрессив оттенкага эга бўлмаган, субъектив муносабат бўёғидан ҳоли феълларнинг ишлатилишида кўринади. Хусусан, Алишер Навоий “Муҳакаматул луғатайн”да туркийнинг форсий тилдан устун жиҳатларини кўрсатиш мақсадида келтирган *sîpqarmaq*, *tamîşmaq*, *boxsamaq*, *iñrämäk*, *sîqtamaq*, *ökürmäk*, *sîñrämäk* каби феъллар расмий матнлар услуби учун бегона.

Чунки, мазкур феъллар эмоционал-экспрессив бўёғли сўзлар ҳисобланади. Буни Навоийнинг ўзи ҳам илмий асослаб берган эди (Navoiy 1940,46–47). Демак, хужжатлар услубини асосан, умумистеъмолдаги феъллар белгилайди.

Хужжатларда кўмакчиларнинг ишлатилиши. Расмий матнларда *birlä, bilä, sayi* кўмакчиларини учратамиз.

Даврдош ёдгорликларда кенг қўлланилувчи *yanliğ, üzä, ičrä* сингари кўмакчилар хужжатларда қўлланилмайди. Чунки улар бадий асарлар тилига мослашган. Бундан ташқари *kibi, körä* кўмакчиларининг ўхшатиш ва қиёслашга хизмат қилувчи маънолари бўлгани учун расмий битигларда учрамайди.

Хужжатлар матнида боғловчиларнинг ишлатилиши. Расмий битиглар услубида ўзбек тили тарихига бағишланган адабиётларда саналган боғловчиларнинг барчаси ҳам учрайвермайди. Масалан, айирувчи боғловчилар: *gah-gah, xah-xah, gahi gah*, эргаштирувчи боғловчилар: *oyla, kim, oyla-kim, harčand*, зидловчи боғловчилар: *lek, vale, valekin* сингарилар расмий ёзмалар услубида қўлланилмайди. Чунки бу турдаги боғловчилар бадий ва оғзаки услуб табиатига тўғри келади. Расмий матнларда асосан, *va, daği, taqi* бириктирувчи боғловчиларини учратиш мумкин: *türlüg zahmat va mavinat va avarizatlaridin masun va mahrus bolsunlar* (хар турли қийинчиликлар ва оғир тўловлар ва қўшимча солиқлардан озод ва ҳимояда бўлсинлар TQ,45–46).

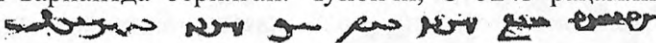
Шундай қилиб, расмий ёзмаларда фикр аниқлиги ва равшанлиги устун қўйилган. Шунинг учун бўлса керак расмий матнларда субъектив муносабат юкланган сўзлар ва грамматик воситалар қўлланилмайди. Расмий ёзмалар лексикасининг асосий ўзгачалиги турли ижтимоий-сиёсий соҳага тегишли атама ва қолип-бирикмалардан кенг фойдаланишидадир. Юқоридагиларга асосланиб, хужжатлар услубида лексик бирликларнинг танланиши барча сўз туркумларида ўзига хос деган тўхтамга келиш мумкин.

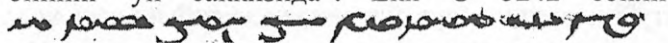
Ёзув турлари ва ҳужжатлар услуби. Ўрта асрлардан қолган, турли тизимдаги ёзувларда битилган туркий ҳужжатларни кўздан кечирсак, уларнинг услуби ва сўз танланишида, қисман бўлса-да, ўзаро фарқли қирраларни кузатиш мумкин. Айниқса, бу ҳолат уйғур ва араб хатидаги расмий ёзмаларда яққол кўзга ташланади.

Расмий ёзма уйғур хатида бўлса, алимға (котиб)лар матнда имкон қадар туркий тилнинг ички имкониятлари асосида ясалган қолип-бирикма, сўз ва атамаларни қўллашга, эскидан келаётган ҳужжат тузишдаги узлуксизликни онгли равишда сақлашга интиланлар. Фикримизни исботлаш мақсадида, Туроннинг султони Темурбекнинг 1391 йили Улуғтоғ мавзесида ўрнатган битигтошига мурожаат қиламиз. Эски ўзбек тилидаги саккиз қатордан иборат матн уйғур хатида бўлгани учун тошйўнувчилар мумкин қадар туркий сўз ва расмий бирликларни ишлатган. Ҳатто, битигтошдаги йил ойларининг отлари ҳам туркийда берилади: *tarix yeti yüz toqsan üçtâ qoy yül yazniñ ara ayi* (Пономарев 1945,223). *Yazniñ ara ayi* “шаъбон” (апрель) га тўғри келади. “Шаъбон” атамаси эса даврдош ёзма обидалар тилида фаол қўлланилгани ва туркий лексикага ўзлашганига қарамай, матн уйғур хатида битилаётгани учун қадимги туркий атама *yazniñ ara ayi* қўлланган. Ёки яна ана шу битигтошнинг еттинчи сатрида “фуқаро”, “раъиат” ўрнида (“фуқаро” ёки “раъиат” ўша давр ёдгорликларида кенг қўлланилади) эски ўзбек тилидаги *el kişi* бирикмаси ишлатилади. Уйғур хатида битувчи бахши бунинг барини махсус амалга оширган ва қадимда юзага келган анъанани сақлаган.

Бу сингари ҳодисаларни расмий ҳужжатлар матнида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, Шохрух Мирзо нишонида даврдош ёдгорликларда қўлланилган *иу* (сигир) сўзининг қадимги *ид* фонетик варианты ишлатилади. Ёки Тўхтамишхон ёрлиғида ҳужжат битилган тарих кўрсатилган йилнинг оти *taqağu yül* (Маҳмуд Кошғарийнинг “Девон”ида худди шундай

қўлланилган: Алиев, Содиқов 1994,111) кўринишида берилади. *Ud, taqaḡu* сингари шакллар қадимги туркий тилга хос фонетик ҳодисалар экани туркийшуносларнинг асарларида ўз исботини топган (Маҳмудов 1990,195). Шунинг учун бўлса керак, П. Мелиоранский уйғур ёзувидаги бошқа бир ҳужжат Умаршайх Мирзо нишони тўғрисида гапирганда, унинг тили бир оз сунъий ва қадимий деган хулосага келади. У ёзади: ... “как нам кажется, на некоторую искусственную архаичность языка канцелярий Омар Шейха” (Мелиоранский 1906,05). Бунда тадқиқотчи ҳужжат услуби ва сўз танланиши ёзув тури билан боғланганини кўздан қочирган кўринади.

Бунингдек мисолларни XIII–XIV юзйилликлардан қолган кишлар ўртасидаги васиқаларда ҳам топса бўлади. Шарқий Туркистон ўлкасидан топилган уйғур хатидаги ёзмаларнинг салмоқли бўлагида тарих қадимги туркий тил босқичида қўлланилган вариантда берилган. Чунончи, U 5243 рақамли ёзмада 

Küskü yil säkizinc ay säkiz yigirmikä – “Сичқон йили саккизинчи ойнинг ўн саккизида”. Ёки U 5242 сонли ҳужжатда 

Bars yil toquzunc ay altı otuzqa – “Йўлбарс йили тўққизинчи ойнинг йигирма олтисида” шаклида берилган. Ушбу ёзмалардаги тарих ва соннинг берилиши туркий халқларнинг энг эски ёзма ёдгорликлари – кўк турк битигларида қўлланган тарих ва сонни эсга солади.

Бу ҳолат айрим изланувчиларнинг ҳужжатларни ёзилиш санаси тўғрисида янглиш тўхтамга ҳам олиб келишига сабаб бўлган. Улар васиқаларнинг тил ва услуб ўлчовига ҳамда матнларда қадимги грамматик воситалар қўлланганига қараб, ёзмаларни X–XI юзйилликларда битилгани эҳтимолини илгари сурадилар. Бироқ текширувлар уларнинг XIII–XIV асрдан олдин ёзилмаганини кўрсатмоқда (Zieme 1981,56). Бу эса уйғур ёзувидаги ҳужжатлар андазаси анча эски кезлардан тикланиб, унинг яхлит бузилмас, турғун қолипи шаклланиб

улгурганидан дарак беради. Ёзма тилнинг бошқа услублари ва оғзаки нутқда грамматик воситалар ҳамда тарих қўллашнинг янгича варианты бўлишига қарамасдан, васиқларда эски қолип-андозадан воз кечилмаган. Даврдош араб ёзувли туркий хужжатларда эса битигчилар янгича тил воситалари ва тарих қўллашнинг янги кўринишини қўллаган.

Хўш, хужжат араб хатида бўлса-чи? Аксинча, услубнинг кўтаринки ва улуғвор бўлишига ҳаракат қилинган. Хужжат матни лексикасини имкон қадар (сўзларнинг туркийча эши бўлишига қарамай) арабча ва форсча сўзлар билан “зийнатлаганлар”. Мисол сифатида, Амир Темурнинг 1378 йили берган ёрлиғини кўздан кечирсак (Мазкур хужжат тўғрисида: Остроумов 1910,3). Ушбу ёрликда уйғур хатидаги расмий ёзмалардан айрича *inayatnama*, *hukmi humayuni*, *jahān panāhi*, *jam'i tahsildārlar va sāhibi dāhillar*, *dāri-s-saltanat*, *muxtasib* сингари арабча ва форсча сўз, қолип-бирикмалар кенг ишлатилган. Араб хатида битилган туркий расмий матнларда араб ва форс сўзларнинг кўп миқдорда қўлланишини *табиий* қабул қилиш керак. Чунки бу ўринда хужжат битувчиларнинг ёзув ўлчовидан келиб чиққан ҳолда матн услуби ва лексикасини танлашлари масаласини назарда тутиш лозим. Яна шу нарса аёнки, одатда, прагматик сема ўзлашган сўз маъноларига бориб тақалади. Буни эътиборга олмаган айрим изланувчилар, хусусан, О.Д. Чехович Темур ёрлиғи тўғрисида: “Вообще этот ярлык во многих частях представляет как бы дословный перевод с персидского образца”, деб “хукм” чиқарган эди (Чехович 1948,310). Юқоридагилардан англашиладики, уйғур ёзувидаги расмий матнларда ўзлашган сўзларнинг озлиги, бу туркий-уйғур ёзувидаги хужжатчилик, умуман, матнчилик анъанасининг шаклланиб, бир ўзанга тушиб бўлгани билан боғлиқ.

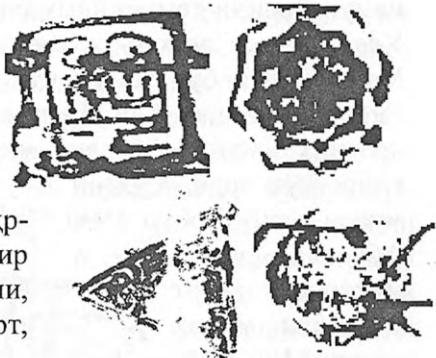
ХУЖЖАТЛАР РАСМИЙЛАШТИРИШНИНГ ЙЎЛ-ЙЎРИҚЛАРИ

Давлат ва фуқаро ишларида ҳужжатларнинг расмийлаштирилишига алоҳи-да урғу берилган. Қадим кезлардан бошлаб, ҳужжатни юридик кучга эга экани, унинг легитимлиги тасдиқлаш орқали амалга оширилган. Ҳужжатларнинг ҳақиқийлиги “тамға”, “мухур”, “нишон”лар билан қонунийлаштирилган.

Ўша замонларда расмий ишларда қўлланилган мухр-тамғаларнинг кўриниши бир неча хил — доирабичимли, бодом-бичимли ёки уч, тўрт, олти, саккиз бурчаклидир.

Улар орасида тўртбурчак кўринишдаги мухрлардан ҳужжатчилик амалиётида кўпроқ фойдаланилган.

Эътиборга сазовор ери шундаки, расмий услуб, тараққиётининг илкин чоғларида кўк турк хатида *qutluğ* сўзи ўйиб туширилган тамға ҳам топилган. Шу сингари мухр-лардан кўк турк хати-даги ҳуқуқий



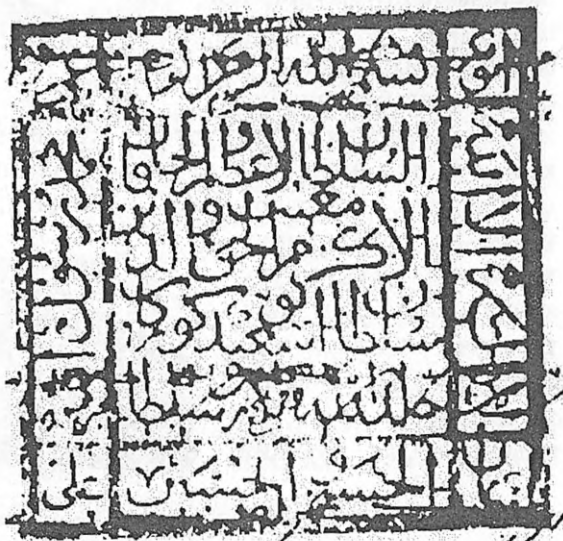
матн-ларни тасдиқлаш учун қўлланилгани шубҳасиз.

Мўғулистоннинг Дўндгоби аймағидан топилган кўк турк хати билан *qutluğ* сўзи ўйиб битилган тамға.

Қадимги бобо-ларимизда расмий матнларни шунга ўхшаш сўзлар ўй-иб ёзилган муҳрлар билан тасдиқлаш анъана тусига кирганини, кейинги XI–XIII юзйиллик-ларга тегишли туркий-уйғур ёзуви-даги ҳужжатларда кузатиш мумкин. Бу давр ҳужжатлари-нинг катта қисми ана шу сингари “қутлуғ” шиорли туркий-уйғур ёзувида битилган тамға билан тасдиқланган.

Ислом даври ҳужжатчилигида ҳам ушбу анъана узлуксиз давом этган. Бундай муҳр-тамғаларнинг классик намуналарини теурийлар даври ҳужжатчилигида учратамиз. Улар “чорсу муҳр” дейилган. Чорсу муҳрни Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам тилга олган. У ёзади: “Яна бири Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзолари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абу Саид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди” (Бобур 1990,17). Ушбу маълумотлардан Султон Абусаид

мирзонинг тўрт бурчакли муҳри унинг Мир Ғиёс тағойи исмли муло-зимида сақланганлиги маълум бўлади. Қизиғи шундаки, Бобур тилга олган чорсу муҳрнинг намунаси расмий ҳужжат-ларда ҳам етиб келган. Абусаид мирзонинг ана

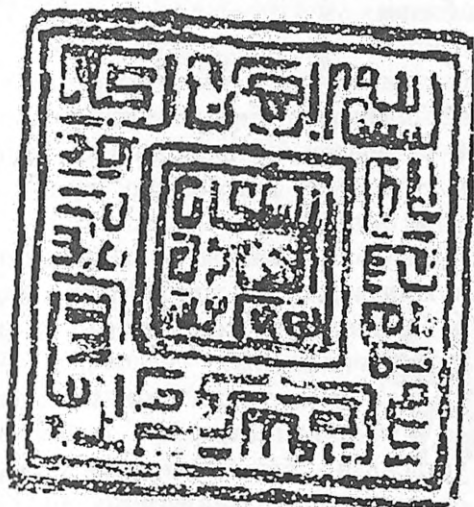


ўша тамғаси оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга 1468 йили

йўлланган ёр-лиқнинг якунига қўйилган. Тўрт бурчакли ушбу хон тамғаси 8.5х8.5 ўлчамида бўлиб, юқорисида *bismillah*, ўнг ёғида *la ilaha illal-l-iahu* (Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ), сўл ёғида *Muhammadu-r-rasul-ul-lahi* (Муҳаммад Аллоҳнинг элчиси) калимаси ва куйисида *al-Husan va-l-Husayin* деб ёзилган. Мухр-тамғанинг тўрт бурчагига тўрт эш (чоҳарёр) – *Abubakr, Umar, Usmān* ва *Ali* отлари бўртма қилиб туширилган. Мухрнинг ўртасида *As-sultānu-l-a'zam va-l-xaqānu-l-akram muḡisu-l-haq va-d-din sultan Abusaid Kōrāgān halida-l-lahu mulkahu va sultānahu* (Адолат ва диннинг қўриқчиси буюк султон ва кароматли хоқон султон Абусаид Кўрагон. Аллоҳ унинг мулки ва салтанатини юксалтирсин) шиори бор.

XIV–XV юзйилликларда тўрт бурчак мухрнинг функцияси бир оз торайган кўринади. Ундан, асосан, ҳукмдорнинг олий

даражадаги буйруқлари ва ёзишмаларини расмийлаштириш ҳамда тасдиқлашдагина фойдаланилганини кўрсатувчи фактлар мавжуд. Бу мулоҳазани 1393 йилда ёзилган Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг поляк кироли Яғайлага йўллаган ёрлиғининг тасдиқ қисми далиллайди. Ёрлиқнинг 3-5-сатрлари қолганларидан ичкарироқ



(чапроққа) ёзилган. Улар олдида араб ёзувининг куфа турида битилган, бири иккинчи-сининг ичига жойлаш-тирилган 6,3х6,6 см. ли тўртбурчак шаклидаги хон-нинг олтин муҳри босилган. Мухр араб тилида бўлиб ўртасида: *as-Sultānu-l-ā'dilu Toqtamīš* (адолатли султон Тўхтамиш), ташқи томонида:

Bismi-l-lahi-r-rahmani-r-rahim. La ilaha illa-l-lahu Muhammadu-r-rasul-ul-lahi. Salla-l-lahu a'layhi va-s-sallam (Меҳрибон раҳимли Аллоҳнинг оти билан бошлай-ман. Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад Аллоҳнинг элчиси. Унга Аллоҳнинг саловат ва саломи бўлсин) калималари битилган

Юқоридаги далиллар айрим олимларнинг тўртбурчак кўринишдаги муҳрларни хитой иш юритишидан ўзлаштирилган деган қарашларига терсдир (Малов 1951, 200).

Темурийлар давлатининг ички ёрлиқлари, асосан, доира ва бодомбичимли муҳр-тамғалар билан тасдиқланган. Чунончи, Темури, Шохруҳ Мирзо ва Умаршайх Мирзо нишонларининг тасдиқ қисмидаги муҳр-тамғалар бодом бичимли ва доира бичимлидир.

Соҳибқирон Темурбек-нинг 1378 йили Хоразмда Або Муслим авлодларига берган тархонлик ёрлиғининг 3—4- қаторлари олдида хоннинг муҳри босилган. Унда: *Amir Temür Körägän bin Tarağay* жумласи ўйиб битилган.

Уйғур хатида битилган ҳужжатлардан Шохруҳ Мирзонинг 1422 йилдаги нишонидagi тамға доирабичимлидир.

13 қаторли ҳужжатнинг иккинчи ва учинчи сатрлари матннинг ўртасидан бошланган ва улар олдида доира шаклидаги хон муҳри мавжуд. Араб ёзувли ушбу муҳр шундай ўқилади: *al-vatīq bi-l-lah al-ğafur Šahrūh bahadur* (кечиргувчи Аллоҳ номи билан тасдиқловчи — Шохруҳ Баҳодир). Ҳужжатнинг 11-



13- қаторлари охирида, яна бир доира кўринишидаги муҳр бор. Унга: *nišani Šahrüh bahadur nišani* (Шоҳруҳ Баҳодир муҳри) сўзлари ёзилган.

Хужжатларда муҳр-тамғанинг босиладиган ўрни ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, расмий ёзишмаларда бунга алоҳида эътибор қаратилган. Унга қараб, мактуб йўллаган кишининг мавқеи, даражаси ва мартабасини билиш мумкин. Ўринсиз урилган муҳр-тамға баъзан англашилмовчилик ва келишмовчиликка ҳам сабаб бўлган. Бунинг билан боғлиқ бир мисолни Бобур ҳам эслаган эди. У ёзади: “Хат битмакдин ва бизни тиламакдин мункир бўлиб, рустоиёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоиликларидин бири бу эрдиким, Шоҳибек менга битилган хатнинг орқасида *беклар бекларга, балки улузрак мартабалик беклар кичикрак чарғалик бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида* (таъкид бизники – Қ.О.) муҳр босиб йибориптур. ... Ушбу ситезаларидин ва рустоиликларидан эдиким, ҳонумонларини ва ўтгуз, қирқ йил қазғанларини барбод бердилар” (Бобур 1990, 187–188).

Кишилар ўр-тасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозларини тасдиқ-лашда фуқарорлар ўз-ларига тегишли ни-шон ва имзо кўри-нишидаги белгилари-дан фойдаланишган.

Чигатой ва Олтин Ўрда хонлари девонида битилган хужжатларни тасдиқлашда

қизил тусли тамға-муҳрдан фойдаланганлар. Бу муҳрнинг номини англатишда *al tamğa* атамаси ишлатилган. Бу билан



Ўрта аср кишиларига тегишли нишон ва имзо кўринишидаги белгилар.

боғлиқ далилни
Ибн Баттута
асарида учратиш
мумкин. “Улар

(мухрни) “ал тамға” деб аташади “ал” - қизил ва “тамға” - мухр маъносини билдиради (Иброҳимов 1993,69).

Ўрта асрларда туркий хужжатчилик амалиётида подшоҳ-ларнинг фармонлари битиладиган

Ал тамға намуналари

қоғознинг энг юқори қисмига чиройли кўринишда сарлавҳа ёзиш анъана тусига кира бошлади. Бу ҳодиса хужжатчиликда “туғро” атамаси билан юритилган. Алишер Навоийнинг

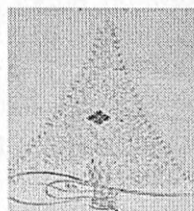
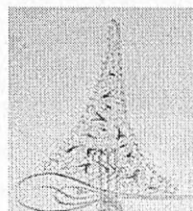
“Муншаот” асарида ушбу атама билан боғлиқ куйидаги маълумот келтирилади: “Яна улким, бир нишонингиз (буйрук)ни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдурсиз”

(АНАТИЛ,266). Туғрода ҳукмдорнинг оти ва унвони

берилади. Чунончи, Заҳириддин Бобур ўз эсдаликларида Рано Санго устидан ғалаба қозонгандан сўнг ўз фатҳномаси ва хужжатларининг туғросида “ғозий” унвони кўшиб ёздира бошлаганини алоҳида қайд этган: “Бу фатҳдан сўнгра “туғро”да “ғозий” битилди” (Бобур 1990,298).

Булардан ташқари хонларнинг девонида уйғур хатидаги расмий ёзма тузиш иши билан шуғулланадиган битигчилар хужжатни расмийлаштириш жараёнида куйидаги жиҳатга ҳам алоҳида урғу беришган.

Ёзмада ёрлиқ бераётган ҳукмдорнинг оти, унинг ота-боболарининг номи ва сифатлари, шунингдек тангрининг

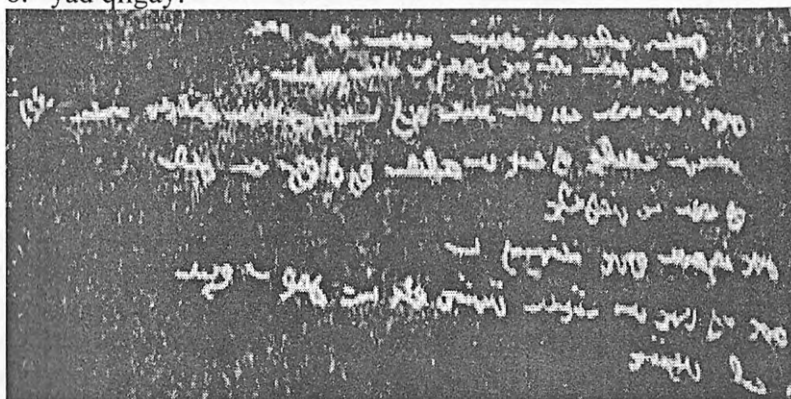


Усмоли султонларнинг туғроларидан ўрнаклар.

исми сифатлари ҳамиша янги қатордан бир оз олдинга чиқарилиб бошланган. Бунинг иботини Соҳибқирон Темурбегнинг буйруғи билан 1391 йили апрель ойида Қозоғистоннинг Улуғ тоғда ўрнатилган битигтошда ҳам кўриш мумкин.

Султоннинг номидан ёзилган ёзманинг саккиз қатори уйғур хати билан туркий тилда битилган. У шундай ўқилади (Содиқов 2009,91–93):

1. Tarix yeti yüz toqsan üçtä, qoy
2. yıl yaznıñ ara ayı Turannıñ sultānı
3. Temürbeg üç yüz miñ čerig bilä islām üçün Toxtamış xanı(?)
4. xanğa yorıdı. Bu yergä yetip belgü bolsun tep
5. bu tobanı qopardı.
6. Teñri nisfat bergäy inşalla.
7. Teñri el kişigä rahmat qılğay, bizni duā bilä
8. yād qılğay.



Туроннинг султони Темурбегнинг Улуғтоғда ўрнатган битигтоши

Агар ушбу битиг фотосига диққат қилинса, унда хоннинг оти (*Temürbeg*), тангрининг исми (*Teñri*) янги қатордан, бир оз олдинга чиқарилиб ёзилган.

Айни шу сингари мисолларни Тўхтамиш, Темур Кутлуғ, Абу Саид, Фотиҳ Меҳмеднинг уйғур ёзувли ёрлиқларида ҳам

кўриш мумкин. Айрим ҳолларда битигчилар хон ва тангри билан боғлиқ сўзларга айрича муносабат бўлишиб, ушбу бирликларни зарҳал ёки қизил сиёҳда битганлар.

Бизга бу масалани ойдинлаштиришда XV асрнинг доврўғли тарихчи ва дипломати Абдураззоқ Самарқандий маълумотлари ёрдам беради. У ўзининг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асарида Шохруҳ қошига хитойдан келган элчилар тўғрисида хабар бера туриб, биз авлодларга ҳужжатнинг расмийлаштириш билан боғлиқ қимматли далилни келтирган. У ёзади: “Хитойликларнинг услуби шундайки, улар мактубда подшоҳнинг номини сатр бошидан ёзадилар ва (қолган) сатрларни ундан бир микдор пастдан бошлайдилар. Мактуб асносида ҳар ердаки худойи таолонинг номи (тилга олинган жой)га етган бўлса, шу етган жойларида (сатрни бўш) қолдирадилар ва оллоҳи таолонинг номини янги сатр бошидан ёзадилар. Агар подшоҳнинг зикри тилга олинса ҳам шу тариқа иш тутадилар” (Абдураззоқ Самарқандий 1969,257). Бу ўринда Абдураззоқ Самарқандий ҳужжат расмийлаштиришнинг бунингдек услубни хитойча дея эътироф этмоқда.

Демак, уйғур хати билан туркий тилда битилган ҳужжатлардаги бу усулни Марказий Осиё халқлари тарихида узоқ давом этган дипломатик ва тарихий-маданий муносабатлар таъсирида юзага келган дейиш мумкин.

Шу ўринда Абдураззоқ Самарқандий қўшни эллардан келган ёзмаларнинг тили тўғрисида ҳам муҳим маълумотни келтиради: “У (хитойлик)лар уфқлар султони (хоқони саид-Шохруҳ) қошига ҳар гал келтирган мактублари уч мактубдан иборат бўлиб, ҳар бир мактуб уч хил хат: бири ана шу нусха ёзилган машҳур хат билан форсий иборатда, иккинчиси (аслида) уйғур хати бўлмиш мўғул хати билан турк тилида ва учинчиси хитой хати билан хитойликлар тилида ёзилган эди; ҳар учала хатнинг мазмуни бир. Яна бир мактуб юборилган бўлиб, овчи қўшлардан, тўққиз-тўққизлардан ва ҳадялардан

нимаики юборган бўлсалар, у мактубда муфассал қайд қилинган эди; бу мактуб ҳам юқоридагидек уч тилда ва уч турли хат билан ёзилган. Шунингдек, бамисоли йўл хатидек яна бир мактуб ҳам шу тариқа ҳар уч тилда уч хил хат билан битилган (Абдураззоқ Самарқандий 1969,258). Мазкур факт дипломатик ёзмаларнинг тили тўғрисидаги қарашларга ойдинлик киритади. Абдураззоқ Самарқандий фикрига ҳамоҳанг қарашни Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Наҳчивоний ҳам ёзиб қолдирган. У “Дастур ал-катиб фи таъйин ал-маратиб” асарида қуйдагиларни ёзади: “Даже государственные указы — ярлыки — и.т.п. для доступности и содержания другим народам иной раз издавались на языке каждого народа” (Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Наҳчивоний 1976,10–11). Туркий ҳукмдорлар ўз давлатларида яшавчи ўзга миллат вакилларига бағрикенглик (талерантлилиқ) муносабатида, уларнинг она тилисида ҳам ҳужжатлар тузишган. Ёзмаларнинг тили турлича бўлувига қарамасдан унинг тузилиши қатъий ишлаб чиқилган бир хил кўринишдаги қолип, андоза асосида ёзиларди. Бунда туркий ҳужжатчилиқнинг шакли асосга олинган эди.

Умуман, туркий ҳужжатлар тили ва расмий услуб тизимининг юқори даражада сайқалланганилиги билан ҳрактерланади. Расмий ёзмалар услубида тил воситаларининг муайян тартибдаги ўлчови амал қилади. Уларнинг муҳим қирралари қуйдагилар билан белгиланади:

Ҳужжатларда тил воситаларидан фойдаланиш теғраси чегараланган. Бу чегараланганликни расмий ёзмаларнинг лексик, морфологик ҳамда синтактик қурилишида кузатиш мумкин.

Расмий ҳужжатлар лексикасини танлашда ёзув турининг таъсирини кузатиш мумкин.

Ҳужжатлар ҳуқуқий матн саналади; фикр аниқлиги ва лўндалиги унинг сифатини белгилайди. Унда келган айрим лексик бирликларнинг график қиёфасидан тортиб, матн тугалламасигача, матн тугал тузилишигача ҳамма босқичлари

нормага тушган. Шундай тизимни яратиш учун эса бир неча авлод битигчилари тинимсиз излануви, эмгак чекуви керак бўлади.

Хужжатлардаги ҳукукий муносабатлар англамида келувчи формулярлар. Давлат хужжатлари ичида тархонлик ёки суюрғол ҳукуқи билан боғлиқ ёзмаларда ёрлиқ олаётган шахсининг мамлакатда мавжуд барча солиқ ва тўловлардан тўлалигича ёки қисман озод этилгани баён қилинади. Ушбу баён ҳукукий муносабат англамидаги тайёр қолип-бирикмалар кўмагида ифодаланади. Бундай формулярлардан бири *küç uğa tegürmäsün* (унга куч ишлатилмасин) канцеляризмидир. Бу бирлик барча имтиёз ҳукуқини берувчи хужжатларда келди. Олтин Ўрда хукмдорларининг девонхонасида битилган Темур Кутлуғ ёрлиғини нашрга тайёрлаган В. Радлов бу бирикма таркибидаги *uğa* олмоши тўғрисида сўз юритиб, уни шева таъсирида юзага келган, деб шарҳлайди: “оға очень интересная форма, не употребляющаяся не в уйгурской, не в джагатайской письменности, не в западных наречиях. Это форма ногайская, и по моему мнению указывает на происхождение лица, писавшего ярлык (Радлов 1888,33). Бирок, шу турдаги бошқа хужжатларни ўрганиш, тадқиқотчининг мулоҳазалари у қадар асосли эмаслигини кўрсатмоқда. Чунки темурийларнинг Хирот ва Андижон сингари пойтахт шаҳарларидаги девонхоналарда битилган Шохрух ҳамда Умаршайх номидан берилган битигларида ҳам шу бирикма, айна кўринишда (*küç uğa tegürmäsün*) ва ёрлиқнинг ўша бўлимида келади. Бу эса унинг туркий хужжатчиликда кенг ёйилган қолип-бирикмалардан бири эканини кўрсатади. Ушбу бирикма имтиёз олаётган шахсга ҳеч ким зиён-заҳмат етказмаслиги қайд этилган қисмнинг ўзига хос, асосий бирлиги сифатида юзага келган.

Хужжатларнинг ҳақиқийлиги кўрсатувчи қолипга тушган бирикмалар. Хужжатларнинг ҳақиқийлиги унинг легитимлиги доимо хужжатчилик ишида бирламчи

вазифалардан бири бўлиб келган. Айниқса, кишиларга тегишли васиқаларнинг ҳақиқийлиги таъминлаш қийинчиликларни келтириб чиқарган. Бироқ, бу масалада ҳам туркий ҳужжатчилик тарихида асосли йўлни танлаганлар. Бунинг ёрқин мисоллари фуқароларга тегишли ёзмаларда кўринади. Ушбу ҳужжатларнинг сўнггида унинг ҳақиқийлиги билан боғлиқ бир неча қолип-бирикмалар қўлланилган. Улардан бири *bu nišan menī ol* формуляри. Бу бирлик барча турдаги олди-сотти, ижара, қарз битимлари ва васиятномаларнинг ажралмас бирикмасидир. Бу ҳозирги ҳужжатчиликдаги имзо ва имзони ҳақиқийлигини тасдиқлаш жараёнига тўғри келади. Одатда васиқаларда *bu nišan men* қолипи, ундан сўнг белги (имзо) тегишли кишининг оти ва *ol* кесим вазифасидаги таъкид келади. Мана унинг мисоли: *bu nišan men Ariğniñ ol* – “бу белги (имзо) мен Ариғнингдир”. Ушбу бирикмада қўлланилаётган *nišan* атамаси ҳуқуқий муносабат жараёнида қатнашаётган кишининг имзоси ёки белгиси маъносида келади. Бундан бошқа мазкур сўз ўрнида *tamğa* атамаси ишлатилган қолипни ҳам кўриш мумкин. Бу сингари бирикмада *tamğa* – “муҳр” англамида қўлланилади. Мана унинг ўрнаги: *bu tamğa men Asananī ol* – “бу муҳр мен Асаннингдир”.

Nišan ва *tamğa* сўзларининг бири “белги” (имзо), иккинчиси “муҳр” эканини васиқалар матнидан ҳам билиш мумкин. *Nišan* битилган ўринда белги қўйилган; *tamğa* ёзилган ёзмаларда муҳр босилган.



“Минг йиллик туман кунлик” формулярининг илдизи ва такомили. XII–XIV юзйилликлардан қолган олди-берди, савдо-сотик битимлари туркумига кирувчи ер, боғу роғ ва қулларнинг олди-соттиси билан боғлиқ расмий ёзмаларда ерни ёки хизматчи-қулни сотиб олган мулкдор унга умр бўйи эғалик қилиши таъкидланган. Ушбу умр бўйи давом этадиган

куллик даври битимда *miñ yil tümän kün* формуляри ёрдамида берилади.

Энди ана шундай ёзмалардан айримларини кўриб чиксак. С.Е. Малов Шарқий Туркистонга уюштирган илмий экспедицияси чоғида топган қулнинг олди-соттиси билан боғлиқ хужжатларнинг бирида ушбу қолип бирикма қуйидагича берилган: *Bu, män satmîş kişigä miñ yil tümän küngä tägi Bedrün erklîg bolsun* (Бу, мен сотган киши минг йил туман кунга қадар Бедруннинг эркида бўлсин).

Ёки В.В. Радлов чоп эттирган Қутлуғ отли хотиннинг олди-соттиси билан боғлиқ битимда ҳам юқоридаги сингари қолипни учратамиз: *Bu, Qutluğ atliğ qatun kişigä miñ yil tümän küngä tägi Qutluğ Temür erklîg bolsun* (Бу, Қутлуғ отли хотин кишига минг йил туман кунга қадар Қутлуғ Темур эга бўлсин) (Radloff 1928, 87).

Берлин фанлар академиясининг қўлёзмалар фондида қадимги туркий халқларга тегишли юзлаб расмий ёзмалар сақланади. Улардан U 5235 сони остида сақланаётган хужжат киши эътиборини ўзига тортади. Унда отанинг Олкиш деган кишига ўн уч ёшли ўғлини хизматкор-ғуломликка бергани тўғрисида гап боради. Расмий ёзмада ҳам сотиб олувчининг эғалик ҳуқуқи биз ўрганаётган стеритип бирикма ёрдамида берилган: *Bu, Yüñçîqa miñ yil tümän küngä tägi Alqîş erklîg bolsun* (Бу, Юнғчиға минг йил туман кунга қадар Алқиш эга бўлсин).

Ушбу формуляр ёлғиз қулларнинг олди-сотти хужжатларидагина эмас, ер ёки боғу узумзорларни сотиш тўғрисидаги хужжатларда ҳам учрайди. Жумладан, Берлин фондида U 5234 рақамли хужжат ернинг олди-соттиси билан боғлиқ. Унда биз текшираётган ифода бирлиги қуйидагича келтирилган: *Bu, tört siqîliğ yirgä miñ yil tümän küngä tägi Misîr erklîg bolsun* (Бу тўрт сиғлик (ер ўлчови) ер минг йил туман кунга қадар Миср (фойдалансин) эркида бўлсин).

Хужжатларда биз таҳлил этаётган ифода шаклининг бир оз ўзгарган кўриниши ҳам учрайди. Масалан, “Қадимги уйғур ёзувидаги васиқалар” китобида 7- сирада чоп этилган ернинг олди-сотти битимида “минг туман йил” кўринишида келган: *Bu küntä inaru bu yer üzä miñ tümän yülqa tägi Äničük erklig bolsun* (Бу кундан бошлаб бу ер минг туман йилга қадар Аничук (эғалик қилсин) эркида бўлсин) (Қадимки уйғур тилидаки васиқалар 2000,145).

Юқорида келтирилган формулярларга эътибор қаратилса, уларнинг бари бир қолип асосига қурилгани кузатилади. Бошлаб, *bu* кўрсатиш олмоши ёрдамида кул оти ёки ернинг ўлчови кўрсатилган қайд (*Bu, Qutluğ atlıғ qatun kişi, Bu, tört siqiliğ yir*), сўнг “умр бўйи, мангу” англамига тенг келувчи “минг йил туман кун” ёки “минг туман йил” қолипи (*miñ yül tümän küngä tägi, miñ tümän yülqa tägi*) ва яқунда ер ёки хизматкор-гуломга эғалик ҳуқуқини қўлга киритаётган шахснинг оти (*Qutluğ Temür erklig bolsun, Alqış erklig bolsun*) келади.

Шу ўринда ушбу формулярнинг келиб чиқиши, тарихий илдизлари тўғрисида икки оғиз. Айрим туркшунослар, чунончи, С.Е. Малов “Выражение “тысяча лет и десять тысяч дней” (т.е. вечно) заимствовано турками у китайцев встречается оно и в памятниках турко-рунической письменности”, – деб қарайди (Малов 1927,394). Бизнингча, ушбу қолип-ифоданинг хитойлардан ўтгани масаласини ўйлаб кўриш керак.

Боиси, айти формулярга тенг келувчи бирликни биз ўрганаётган хужжатлар битилган даврдан тўрт, беш аср бурун ёзилган кўк турк ёзувидаги матнларда ҳам учратамиз. VIII юзйилликда битилган қабр тошларида ҳам ушбу бирикма бекаму кўст учрайди. Чунончи, фин олими профессор Г.И. Рамстедт томонидан 1909 йили Мўғилистондан топилган уйғур хокони Мўюнчўр шарафига ўрнатилган битигда давлат тузукларининг жуда қадим илдизга эга экани тўғрисидаги

мисол бор. Битигда ўша бирлик шундай берилади: *Anta İduqbaş kedintä, Yabaş, Toquş beltirintä anta yayladım, örgin anta yaratıtdım, ėit anta toqutdım, biñ yilliq, tümän künlük bitigimin belgümin anta yası taşqa yaratıtdım.* – Ўшанда ғарбда Идукбошда, Ябаш ва Тўкуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни қурдирдим, мудрофаа деворларини ўша ерда тиклатдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга ёздирдим (Содиқов 2007,58). Мисолдаги “минг йиллик, туман кунлик битиг” (*biñ yilliq, tümän künlük bitig-belgü*) қолипидан боболаримизнинг давлатчилик илдиэлари ва унинг низоми минг йиллик анъаналар асосига қурилгани англашилмоқда.

Масалага чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, расмий матнлардаги *Bu Qutluğ allig qatun kişigä miñ yıl tümän küngä tägi Qutluğ Temür erklig bolsun, Bu tort siqiliğ yirgä miñ yıl tümän küngä tägi Misir erklig bolsun* каби формуляр туркий тилнинг ички қонунлари, расмий услуб талаблари асосида шаклланган қолип эканлиги аён бўлади. Кишилар ўртасидаги барча ер ва қулларнинг олди-сотти битимларида эғалик ҳуқуқи қайд этилган бўлим ана шу кўринишда бўлган.

Ҳужжатлардаги *miñ yıl tümän küngä tägi* (кишининг оти) *erklig bolsun* ҳуқуқий формуляри ёрдамида “ҳужжатда олди-сотти операциясини амалга ошириётган кишининг молу мулкка ёки хизматчи-қулга эғалик эркини тўлиқ қўлга киритаётгани” таъминланган.

Демак, биз сўз юритаётган ҳужжатлардаги ифода қолипларининг тузилиши узоқ тарихий-лингвистик анъананинг таъсирида юзага келган. Бу сингари бирликлар анча бурунги кезлардан шу каби давлатнинг расмий ёзмаларда қолип шаклида юзага келтирилган ва айни ҳужжатлар битилган тил меъёрларига тўла мос равишда ишлаб чиқилган кўринади. Бизнингча, туркий ҳужжатлардаги “минг йил туман кун” кўк турк хоқонлиғи давридаёқ давлат маҳкама ишларида олиб кирилган.

Шунингдек, ушбу ҳуқуқий бирлик кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик битимлари туркумига кирувчи ер ва қулларнинг олди-соттиси билан боғлиқ расмий ёзмаларнинг эғалик ҳуқуқи кўрсатилган қисмнинг ўзига хос асосий ва бош формуляри сифатида юзага келган.

Нима бўлганда ҳам, туркий ҳужжатлардаги “минг йил туман кун” бирикмаси бошлаб боболаримизнинг оғзаки сўзлашувда юзага келган. Кейинчалик ёзма бадиий услубга, ундан ўтиб фикрни қўйма ҳолда ифодаловчи бирикма сифатида расмий услубга кўчган.

“Минг йил” тушунчаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам ишлатилади: ўтган вақтга нисбатан “узоқ муҳлат”, келажакка нисбатан эса “киши умрининг охиригача бўлган давр”ни билдиради.

Кўринадики, туркий расмий матнлардаги ушбу бирлик қадимги туркий муҳитда ҳужжат ёзилаётган тил хусусиятлари ва расмий услуб қонуниятлари асосида шаклланган бўлиб, XIV–XV юзйилликнинг ёзмаларида унинг такомиллашган ва ихчам бир қолипни кўрамиз. Демак, туркий расмий матнчилиги тарихан узоқ тикланиш босқичини ўтган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

Манбалар

- AK* – Абусаид хужжати: Kurat 1940.
TU – Тўхтамишхоннинг битиги: Радлов 1911.
TQ – Темур Кутлуг ёрлиғи: Радлов 1911.
SH – Шохрух нишони: Deny 1957.
UM – Умаршайхнинг ёзмаси: Мелиоранский 1906.
U – Берлин фондида сақланаётган ҳужжатлар: Ушбу матнларнинг фотоси “Digitales Turfan-Archiv” номи билан интернет тармоғига жойлаштириб чиқилган www.Turfanforschung.com.

Илмий асарлар

Абдураззоқ Самарқандий 1969 – Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли луғатлар тарих фанлари кандидати А. Ўринбоевники. Тошкент, 1969.

Абдурахмонов, Сулаймонов, Ҳолиёров, Омонтурдиев 1979 – Абдурахмонов *Ғ.*, Сулаймонов *А.*, Ҳолиёров *Х.*, Омонтурдиев *Ж.* Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1979.

Абдурахмонов, Шукуров 1973 – Абдурахмонов *Ғ.*, Шукуров *Ш.* Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.

Алиев, Содиқов 1994 – Алиев *А.*, Содиқов *Қ.* Ўзбек адабий тили тарихидан. Тошкент, 1994.

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II жилд. Тошкент, 1984.

Бабаханова 1987 – Бабаханова *Д.А.* Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. // Номзодлик диссертацияси. Тошкент, 1978.

Баровкоф 1943 – Баровкоф *А.К.* Ўтура Асиё халқларининг турмуш тарихида уйғурларнинг тутқан ўрни. // “Шарқ ҳақиқити”. № 2–3. Тошкент, 1943 (уйғур тилида).

Бартольд 1922 – Бартольд *В.В.* Монеты Улугбека. // ИРАМК. Том II, 1922.

Бернштам 1940 – Бернштам *А.* Уйгурский юридические документы. // Проблемы источниковедения. Вып. № 3. М.–Л., 1940.

- Бобур 1990* – Бобур. Бобурнома. Тошкент, 1990.
- Брегеля 1967* – Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Подбор документов, введения, перевод, примечания и указатели Ю.Э. Брегеля. М., 1967.
- Будагов 1869* – Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том 1–2, СПб., 1869–1872.
- Вамбери 1990* – Вамбери Херман. Бухоро ёхуд Мавороуннахр тарихи. Тошкент, 1990.
- Вашари 1987* – Вашари И. Еще раз о термине tartanaq. // Советская Тюркология. № 4, Баку, 1987. С. 97–101.
- Всемирная история 1957* – Всемирная история. Том 3, М., 1957.
- Григорьев 1978* – Григорьев А.П. Монгольская дипломатика XIII–XV вв. Л., 1978.
- Фуломов 1944* – Фуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. Тошкент, 1944.
- ДЛТ – Махмуд Кошгарий*. Девону луғотит турк. I том. Тошкент, 1960.
- ДТС 1969* – Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- Егани 1975* – Егани А. Ярлык султана Махмуда Тимурида (1494). // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. 3 (81). Душанбе, 1975.
- Ибн Арабшоҳ 1992* – Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2- китоб. Тошкент, 1992.
- Ибн Арабшоҳ 1992* – Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. II китоб. Тошкент, 1992.
- Иброҳимов 1993* – Н. Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993.
- История лингвистических учений 1981* – История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., 1981.
- Исҳоқов, Содиқов, Омонов 2009* – Исҳоқов М, Содиқов Қ, Омонов Қ. Мангу битиглар. Тошкент, 2009.
- Қадимки уйғур 2000* – Қадимки уйғур тилидаки васиқилар. Урумчи, 2000 (уйғур тилида).
- Кара 1972* – Кара Д. Монгольская книга. М., 1972.
- Лоукотка 1950* – Лоукотка Ч. Развитие письма. М., 1950.
- Малов 1927* – Малов С.Е. Два уйгурских документа. – В.В. Бартольд Туркестанские друзья ученики и почитатели. Ташкент, 1927.

Малов 1932 – Малов С.Е. Уйгурские рукописные документы экспедиции С.Ф. Олденбурга. – Записки института Востоковедения АН СССР. Том I, Л., 1932. С. 143–144.

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.

Махмудов 1990 – Махмудов Қ. XIII–XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик системаси. Тошкент, 1990.

Мелиоранский 1906 – Мелиоранский П. Документ уйгурского письма Султана Омар-Шейха. // ЗВОРАО. Т. XVI, СПб., 1906. С. 01–012.

Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Наҳчивоний 1976 – Муҳаммад ибн Ҳиндушоҳ Наҳчивоний. Дастур ал-катиб фи таъйин ал-маратиб (Руководство для писца при определении степеней). Критический текст, предисловие и указания А.А. Али-заде. Том 2. М., 1976.

Мўминов 1993 – Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1993.

Остроумов 1910 – Остроумов Н.П. Жалованная грамота Тимура // Туркестанская ведомости. № 254, № 255, 1910.

Пономарев 1945 – Пономарев А.И. Поправок к чтению “надпись Тимура”. // Советское Востоковедение. Вып. III, М.–Л., 1945. С. 222–224.

Поппе 1941 – Поппе Н.Н. Золотоордынская рукопись на бересте. // Советское востоковедение. Т. 2, 1941. С. 81–134, таб. XI б.

Радлов 1888 – Радлов В. Ярлыки Тохтамыша и Темир Кутлуга. // ЗВОРАО, том III, вып., I–III, СПб., 1888. С. 1–40.

Радлов 1911 – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I–4 СПб., 1893–1911.

Содиқов 1990 – Содиқов Қ. Аждодларимиз битиги. Тошкент, 1990.

Содиқов 1992 – Содиқов Қ. XI–XV аср уйғур ёзуви туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. // Докторлик диссертацияси. Тошкент, 1992.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. Қўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.

Содиқов 2006 – Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006

Содиқов 2007 – Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2007.

Тугушева 1971 – Тугушева Л.Ю. Ярлыки уйгурских князей из рукописного собрания ЛО ИВАН СССР. // Тюркологический сборник. 1971. М., 1972.

Тугушева 2001 – Тугушева Л.Ю. Раннесредневековый тюркский литературный язык. Словесно-стилистические структуры. СПб., 2001.

Усманов 1973 – Усманов М.А. Актуальность комплексного изучения актовых источников Джучиева улуса XIV–XVI в. // Южноуральский археологический сборник. Вып. I, Уфа, 1973.

Усманов 1979 – Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв. Казань, 1979.

Чехович 1948 – Чехович О.Д. Собрание восточных актов академии наук Узбекистана // Исторические записки. М., 1948. С. 306–311.

Чехович 1974 – Самаркандские документы XV–XVI вв. Факсимиле. Критический текст, перевод, введение, примечания и указатели О.Д. Чехович. М., 1974.

Щербак 1961 – Щербак А.М. Грамматический строй языка тюркских текстов X–XIV вв. из Восточного Туркистана. М–Л., 1961.

Щербак 1959 – Щербак А.М. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., 1959.

Щербак 1962 – Щербак А. Грамматика староузбекского языка. М–Л., 1962.

Бернштам 1940 – А. Бернштам. Уйгурские юридические документы // Проблемы источниковедения. Выпуск № 3. М., Л., 1940. – С. 61 – 84.

Бернштам 1951 – А. Бернштам. Древнетюркский документ из Согда. – Эпиграфика Востока V. М.- Л., 1951.

Драчук 1980 – В. Драчук. Ёзувлар - ўтмиш сирлари шоҳиди. Тошкент, 1980.

Иброҳимов 1993 – Н. Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993.

Кодухов 1974 – В. Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.

Лоукотка 1950 – Ч. Лоукотка. Развитие письма. М., 1950.

Марков 1976 – Г. Марков. Кочевники Азии, М., 1976.

Маҳмудов, Содиқов 1994 – Қ. Маҳмудов, Қ. Содиқов. XI – XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. Тошкент, 1994.

МК – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I–III. Тошкент, 1960–1963.

Омонов 2003 – Қ. Омонов. Умар Шайх Мирзонинг уйғур ёзуви нишони хусусида. - Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. Тошкент, 2003.

Содиқов 1998 – Қ. Содиқов. Туркий ҳужжатчилигимиз асослари // Жамият ва бошқарув. 1998, № 3 – 30 – 32- б.

Содиқов 2004 – Қ. Содиқов. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004.

Содиқов 2006 – Қ. Содиқов. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006

Усманов 1979 – М. Усманов. Термин «ярлык» и вопросы классификации официальных актов ханств Джучева Улуса. – Актовое источниковедение. М., 1979.

Arat 1987 – Arat R.R. Makaleler. Cilt I. Ankara, 1987.

Deny 1957 – Deny J. Un Soyurgal du Timouride Sahruh en ecriture Ouigoure. // Journal Asiatique. Tome CCXLV. Paris, 1957. Pp. 253–266.

Fekete 1977 – Fekete L. Einfuhrung in die persische paläographie. 101 persische dokumente. Budapest, 1977.

http://ru.wikipedia.org/wiki/Менандр_Протектор.

<http://www.Turfanforschung.com>.

Kurat 1940 – Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait Yarlık ve Bitikler. İstanbul, 1940.

Navoiy 1940 – Nava'i A. Muhakamatul luğatayn. Taşkent, 1940.

Orkun 1987 – Orkun Hüseyin Namık. Eski Türk Yazıtları. Ankara, 1987.

Pelliot 1949 – Pelliot P. Un rescrit Mongol en ecriture “phags-pa”. // In: Tucci g. Tibetan painted scrolls, vol. 2, pt. 4, Roma, 1949. P. 621–624.

Radloff 1928 – Radloff W.W. Uigurische sprachdenkmäler. Leningrad, 1928.

Sodiqov 2009 – Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent, 2009.

Thomsen 1912 – Thomsen W. Dr. M.A. Stein Manuscripts in “runic” script. // JRAS.1912. January.

Zieme 1981 – Zieme P. Research on uigur documents since 1975. – Journal Asiatique. Tom CCLXIX, Paris, 1981. P. 55–61.

Zieme 1998 – Zieme P. Turkic Fragments in ‘Phagspa Script’. – Studies on the Inner Asian Languages XIII. The Society of Central Eurasian Studies. 1998. Pp. 63–69.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
Расмий ёзмаларнинг тузилиши ва уларнинг матн компонентлари.....	5
Девон-махкама идораларига тегишли расмий қоғозларнинг ички қуруми.....	8
Халқаро дипломатик ёзишмалар ва зафар битигларининг матн компонентлари.....	45
Кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишлари билан боғлиқ ҳужжатларнинг тузилиши.....	54
Ҳужжатларнинг лексик хусусиятлари.....	59
Ҳужжатлар расмийлаштиришнинг йўл-йўриқлари.....	75
Адабиётлар рўйхати.....	90

ҚУДРАТУЛЛА ОМОНОВ

**XIV–XV ЮЗЙИЛЛИКЛАРДА БИТИЛГАН ТУРКИЙ ЁРЛИҚЛАР
ДИПЛОМАТИКАСИ**

2013 йилнинг 12 ноябрида босишга рухсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆., шартли 6.5 босма табок.

Сони 100 та. Буюртма №65

“TEZKOR-PRESS PRINT” МЧЖ бомахонасида чоп этилди.

Тошкент, Фарҳод кўчаси, 21 А уй.

